

વર્ષ ૨૧ અંક ૨, સળંગ અંક ૭૫

એપ્રિલ-જૂન, ૨૦૧૬

વિચાર

**બાળ સુરક્ષા:
પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની ભૂમિકા,
વ્યવસ્થા અને મહત્વ**

યુરોપીય સંઘ

ઉન્નતિ
UNNATI

■ સંપાદકીય	3
■ બાળ સુરક્ષા: પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની ભૂમિકા, વ્યવસ્થા અને મહત્વ	5
■ ૧૪મા નાણાં પંચની ભલામણો અને કેન્દ્રીય બજેટ, ૨૦૧૬ - વહીવટી ફેરફાર અને વિકેન્દ્રીકરણ માટેની સંભવિતતાઓ	17
■ સ્થાનિક સરકાર માટેના રાજવિત્તીય ભંડોળની વિગતો મેળવવી - કર્ણાટકના કોલાર જિલ્લાનો કેસ સ્ટડી (સંક્ષિપ્તમાં)	21
■ દુકાળ અંગેની 'સ્વરાજ અભિયાન'ની જાહેર હિતની અરજી (પીઆઈએલ)ના કેસમાં વડી અદાલતનો આદેશ - મે, ૨૦૧૬	26
■ સાંપ્રત પ્રવાહ	28

સંપાદકીય

સંકલિત બાળવિકાસ સેવા

બાળકના પોષણ, આરોગ્ય અને શિક્ષણની જરૂરિયાતોને કેન્દ્ર સ્થાને રાખીને બાળકનો વિકાસ કરવો જોઈએ, તે બાબત પર પરિવારો, સમુદાયો અને રાજ્ય વધુ ધ્યાન આપતાં થયાં છે. માનવ સંસાધન વિભાગ મંત્રાલયના ભાગરૂપે ત્રીસ વર્ષ કરતાં પણ વધુ સમય પહેલાં મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગ સ્થાપવામાં આવ્યો હતો. આ વિભાગને વર્ષ 2006માં મંત્રાલય તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો. છ વર્ષ કરતાં ઓછી વયનાં બાળકોના આરોગ્ય અને પોષણની સ્થિતિમાં સુધારો કરવા માટે તેમ જ તેમને શાળાએ જવા માટે સજ્જ કરવા માટે 1975માં 'ઇન્ટિગ્રેટેડ ચાઇલ્ડ ડેવલપમેન્ટ સર્વિસિઝ' જેવા બાળવિકાસના કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા. બાળકના પોષણ, આરોગ્ય અને તેના સલામત જીવનને ધ્યાનમાં રાખીને 90ના દાયકામાં પ્રજનન અને બાળ આરોગ્ય (રિપ્રોડક્ટિવ એન્ડ ચાઇલ્ડ હેલ્થ), પલ્સ પોલિયો મુક્તિકરણ (પલ્સ પોલિયો ઇમ્યુનાઇઝેશન) અને મધ્યાહન ભોજન જેવા કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા. છ વર્ષથી ઉપરનાં બાળકોને શિક્ષણની સુવિધા મળી રહે તે માટે પણ ઘણી નવતર શરૂઆતો કરવામાં આવી હતી. જેમાં ઓપરેશન બ્લેકબોર્ડ, શિક્ષા કર્મી પ્રોજેક્ટ, જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ કાર્યક્રમ (ડિસ્ટ્રિક્ટ પ્રાઇમરી એજ્યુકેશન પ્રોગ્રામ - ડીપીઇપી) અને સર્વ શિક્ષા અભિયાન (એસએસએ) જેવા કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થાય છે. વિના મૂલ્યે તથા ફરજિયાત શિક્ષણ મેળવવાનો બાળકોના અધિકાર માટેનો અધિનિયમ, 2009 (રાઇટ ઓફ ચિલ્ડ્રન ટુ ફ્રી એન્ડ કમ્પલસરી એજ્યુકેશન એક્ટ, 2009) પસાર થયો તે સાથે 6-14 વર્ષનાં બાળકો માટેના પ્રાથમિક શિક્ષણને અધિકાર તરીકે માન્યતા મળી.

અન્ય દેશોની તુલનામાં ભારતમાં બાળકોના અધિકારો પર ધ્યાન આપવાનું વલણ નવું-સવું છે અને 1992માં ભારતે બાળકના અધિકારો - સીઆરસી (રાઇટ્સ ઓફ ધ ચાઇલ્ડ), 1989 પરના યુનાઇટેડ નેશન્સના કન્વેન્શનનું સમર્થન કર્યું ત્યાર બાદ ચર્ચાઓ, નીતિઓ અને કામગીરીઓમાં આ વિષયને સામેલ કરવામાં આવ્યો હતો. સીઆરસીમાં તમામ બાળકો જે મૂળભૂત અધિકારો મેળવવાનો હક ધરાવે છે તેના તમામ અધિકારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ અધિકારોને અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાનો અધિકાર (રાઇટ્સ ટુ સર્વાઇવલ), વિકાસનો અધિકાર, રક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર અને સહભાગિતાનો અધિકાર - એ પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા છે. સીઆરસીમાં આપવામાં આવેલી વ્યાખ્યા અનુસાર 'બાળક' એટલે 18 વર્ષ કરતાં નીચેની વયની વ્યક્તિ અને સીઆરસીને બહાલી આપનારાં તમામ રાષ્ટ્રો 18 વર્ષ કરતાં નીચેની વયનાં તમામ બાળકોને કાળજી અને રક્ષણ પૂરાં પાડવા માટે કટિબદ્ધ છે. અગાઉ પુખ્ત વયની વ્યક્તિઓ દ્વારા બાળકોના શારીરિક અને માનસિક વિકાસ માટેની સેવાઓ પૂરી પાડે તેના પર ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું, જેના સ્થાને હવે બાળકને તેના પોતાના વિકાસમાં સહભાગી બનાવી શકાય છે તે હકીકતનો સ્વીકાર કરીને બાળકોના વિચારોની ચર્ચા તથા તેનું આદાન-પ્રદાન કરવા માટેના મંચ પ્રસ્થાપિત કરવામાં મદદરૂપ થવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

બાળકોની શારીરિક વૃદ્ધિની સાથે-સાથે તેમના ભાવનાત્મક, બૌદ્ધિક, સામાજિક અને સમજશક્તિનો વિકાસ માટે પણ તેમને તંદુરસ્ત વાતાવરણ મળી રહે તે જરૂરી છે. બાળકોની પજવણી, તેમના પર આચરવામાં આવતી હિંસા અને શોષણની વધી રહેલી ઘટનાઓને ધ્યાનમાં રાખીને તમામ પ્રકારની પજવણી, હિંસા અને શોષણ સામે તેમનું રક્ષણ કરવું પણ એટલું જ જરૂરી છે. તેમાંયે, છોકરીઓ અને વિકલાંગતા ધરાવતાં બાળકોના રક્ષણ પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જરૂરી બની રહે છે. બાળકોની સત્તામણી પરના અભ્યાસો દર્શાવે છે કે બાળકોની સત્તામણી કરનારી દરેક બે પૈકીની એક વ્યક્તિ બાળકની પરિચિત હોય છે અથવા તો તે વિશ્વાસપાત્ર વ્યક્તિ હોય છે. જે વ્યક્તિઓ બાળકોનું રક્ષણ કરશે તેવું અનુમાન હોય, તે વ્યક્તિઓથી જ બાળકોને જોખમ હોય તેવું પણ બની શકે છે.

મુશ્કેલ પરિસ્થિતિનો સામનો કરી રહેલાં બાળકો માટેની 24 કલાકની ટોલ-ફ્રી ઇમર્જન્સી હેલ્પલાઇન ચાઇલ્ડલાઇનની શરૂઆત, 1986માં જુવેનાઇલ જસ્ટિસ એક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો અને ત્યાર બાદ 2002 અને 2015માં તેમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા, 2012માં પ્રોટેક્શન ઓફ ચિલ્ડ્રન ફોમ સેક્સ્યુઅલ ઓફેન્ડર્સ (પીઓસીએસઓ) એક્ટ, 2009માં ઇન્ટિગ્રેટેડ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન સ્કીમ (આઇસીપીએસ)ની શરૂઆત વગેરે બાળકોની સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરવા માટે રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવેલા પ્રયત્નોનાં ઉદાહરણો છે. આ તમામ પ્રયત્નોમાં ‘કાળજી અને રક્ષણ’ તથા કાળજીની જરૂરિયાત ધરાવતાં બાળકો (સીએનસીપી), કાયદા સાથે ઘર્ષણનો સામનો કરી રહેલા જુવેનાઇલ્સ તથા અન્ય બાળકોને કેન્દ્ર સ્થાને રાખવામાં આવ્યાં છે. સીએનસીપીમાં એવાં બાળકોનો સમાવેશ થાય છે, જેઓ ઘરવિહોણાં હોય, માર્ગો પર જીવન ગુજારતાં હોય, સ્થળાંતર કરતાં હોય, અનાથ હોય, વિકલાંગતા ધરાવતાં હોય અને સામાજિક, આર્થિક, ભૌગોલિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિને કારણે વંચિતતાનો સામનો કરતાં હોય.

કાયદા સાથે ઘર્ષણનો સામનો કરી રહેલાં બાળકોને મુકાબલે કાળજી અને રક્ષણની જરૂરિયાત ધરાવનારાં બાળકો માટેની જોગવાઈઓ, વ્યવસ્થા અને સંવેદનશીલતા પ્રમાણમાં બહેતર છે. જો બાળક ઘૃણાસ્પદ (ઘોર) અપરાધનો દોષિત હોય, તો 16થી 18 વર્ષના (આવા અપરાધી) બાળકોને પુખ્ત વયની વ્યક્તિ ગણીને જ તેની સામે મુકદ્દમો ચલાવવો એવી ઘૂટ આપતો જુવેનાઇલ જસ્ટિસ એક્ટનો ડિસેમ્બર, 2015નો સુધારો તેનું તાજું જ ઉદાહરણ છે. પુખ્ત વ્યક્તિ તરીકે બાળકનો મુકદ્દમો ચલાવવાની ભલામણ કરતાં પહેલાં જુવેનાઇલ જસ્ટિસ બોર્ડ જે-તે બાળક આવો (ઘોર) ગુનો આચરી શકવાની શારીરિક અને માનસિક ક્ષમતા ધરાવે છે કે કેમ, ગુનાનું પરિણામ સમજવાની તેની ક્ષમતા તથા કયા સંજોગોમાં તેણે ગુનો આચર્યો, તેની પ્રાથમિક આકારણી કરી શકે તેવી જોગવાઈ મોજૂદ છે. આ સુધારો ભારતમાં જુવેનાઇલ જસ્ટિસ ક્ષેત્રે માર્ગદર્શન પૂરું પાડનારા સુધારાક્ષમ ન્યાયના સિદ્ધાન્તને રજૂ કરવા માટે યોગ્ય શિક્ષા કરનારા (પ્રતિશોધક) ન્યાયની જોગવાઈ કરે છે. સુધારાક્ષમ ન્યાયનો વિચાર એ સમજ પર આધારિત હતો કે કાયદા સાથે સંઘર્ષની સ્થિતિ ધરાવતાં બાળકો તેમની આસપાસના વાતાવરણ (પરિસ્થિતિ)નાં પીડિતો હોય છે અને કદાચ તેઓ તેમનાં કૃત્યોની ગંભીરતા અને તેનાં પરિણામોથી વાકેફ નથી હોતાં. બાળક માટે સાનુકૂળ હોય અને રક્ષણાત્મક હોય તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરીને તથા બાળકોને સહાય પૂરી પાડીને તેમનું પુનઃસ્થાપન કરવાથી બાળ ગુનેગાર (જુવેનાઇલ (બાળ ગુનેગાર)ની વર્તણૂકમાં હકારાત્મક પરિવર્તન લાવી શકાય છે.

જસ્ટિસ કિષ્ના ઐયરના શબ્દોમાં, “દરેક સંતનો ભૂતકાળ હોય છે અને દરેક ગુનેગારનું ભવિષ્ય હોય છે. ગુનેગાર વ્યક્તિનો ગુનો રદ ન કરાય, પણ તેના જોખમી દુર્ગુણોને દૂર કરી શકાય. તેની હતાશા અને નબળાઈઓનો ઉપચાર કરીને તેની માનવીય સંભવિતતાઓ પાછી લાવી શકાય....”

કેવળ કાયદા પસાર કરવા કે સંસ્થાકીય વ્યવસ્થા ઊભી કરવી પૂરતાં નથી. આ માટે જ્યાં બનાવો બનતા હોય ત્યાં - ઘરે, પરિવારની અંદર, શાળામાં કે બાળકોની સંભાળ માટેની સંસ્થાઓમાં સ્થાનિક સ્તરે ચર્ચા અને કામગીરી હાથ ધરવી જરૂરી છે. બાળકોની સુરક્ષા, કાળજી અને તેમના સર્વાંગી વિકાસની જવાબદારી જેટલી રાજ્યની છે, તેટલી જ સમાજની પણ છે. ■

બાળ સુરક્ષા: પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની ભૂમિકા, વ્યવસ્થા અને મહત્વ

પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ માટે બાળ અધિકારો અંગેના તાલીમ મોડ્યુલ્સ બનાવવા માટે 'યુનિસેફ', ગુજરાત દ્વારા 'ઉન્નતિ'ને આપવામાં આવેલા કાર્યના ભાગરૂપે આ લેખ 'ઉન્નતિ'ના **રશ્મિ સિંઘ** અને **ગીતા શર્મા** દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ, તમામ બાળકો સુરક્ષાનો અધિકાર ધરાવે છે, પછી ભલે તેઓ કોઈ પણ જાતિ, સંસ્કૃતિ કે સામાજિક-આર્થિક દરજ્જો ધરાવતાં હોય. તેઓ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાનો, સલામત રહેવાનો, અભિવ્યક્તિ કરવાનો, પૂરતી કાળજી મેળવવાનો અને સુરક્ષિત વાતાવરણમાં ઉછેર પામવાનો અધિકાર ધરાવે છે. ભારત સરકારે ૧૯૮૨માં 'યુનાઈટેડ નેશન્સ કન્વેન્શન ઓન રાઈટ્સ ઓફ ધ ચાઈલ્ડ' (યુએનસીઆરસી)ને બહાલી આપ્યા બાદ ૧૮ વર્ષ સુધીની વયને કોઈ પણ વ્યક્તિને બાળક ગણી શકાય તે માટેની લઘુત્તમ કાયદેસર વય તરીકે માન્યતા આપી છે. તેને પગલે, બાળકોના અધિકારો અને હિતોને રક્ષણ પૂરું પાડતા ઘણા કાયદાઓ, યુએનસીઆરસીનું અનુસરણ કરે તે માટે તેમની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે તેમ જ તેમાં સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે.

બાળકોને લગતા આંકડાઓ દર્શાવે છે કે આપણાં દેશનાં લાખો બાળકો પૂર્ણપણે સુરક્ષિત નથી. ઘણાં બાળકો રોજબરોજ હિંસા, પજવણી, ઉપેક્ષા, શોષણ, બહિષ્કાર અને/અથવા ભેદભાવનો શિકાર બને છે. કાયદાનું આવું ઉલ્લંઘન તે બાળકોની જીવન જીવવાની, ઉછેર પામવાની, વિકાસની અને સ્વપ્નો સાકાર કરવાની તકો રૂંધી નાંખે છે. સરકારે હાથ ધરેલા એક અભ્યાસ પરથી માલૂમ પડ્યું હતું કે બાળકની પજવણી કરનાર પ્રત્યેક બે પૈકીનો એક શપ્સ બાળકનો પરિચિત હોય છે અથવા તો તેનો વિશ્વાસુ અને જવાબદારી ધરાવનારો હોય છે. તેથી, આ તારણો જોતાં, બાળકનું રક્ષણ એક મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો છે અને જે વ્યક્તિઓ તેમનું રક્ષણ કરી રહી હોય તે વ્યક્તિઓના હાથમાં જ આ બાળકો કેટલાં અસુરક્ષિત છે તે વાસ્તવિકતા પણ છતી થાય છે.

એક અંદાજ પ્રમાણે ભારતની કુલ વસતિમાં બાળકોનું પ્રમાણ એક-તૃત્યાંશ કરતાં વધારે છે અને ભારતનાં ૪૦ ટકા બાળકો કાં તો અસુરક્ષિત છે અથવા તો બાળકોની ગેરકાયદે હેરફેર (ટ્રાફિકિંગ), બાળમજૂરી, બાળલગ્ન, શારીરિક અને માનસિક પજવણી, વ્યાવસાયિક જાતીય શોષણ અને અન્ય પ્રકારની મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી રહ્યાં

છે. દેશનાં આશરે ૧.૧૦ કરોડ બાળકો રસ્તાઓ પર જીવન ગુજારે છે તથા લગભગ ૮ કરોડ જેટલાં બાળકો બાળમજૂરી કરે છે. જેના કારણે તેઓ શોષણ, પજવણી અને વિવિધ પ્રકારની આરોગ્યની સમસ્યાઓનો ભોગ બની શકે છે. ઉપરાંત ગત દાયકાના મુકાબલે વર્તમાન દાયકામાં 'જીવેનાઇલ' અપરાધીઓ (બાળ અપરાધીઓ તથા કિશોર વયના અપરાધીઓ)ની સંખ્યા બમણી થઈ ગઈ છે. આ તમામ આંકડાઓ સમસ્યાની ગંભીરતાની ચેતવણી આપે છે.

પંચાયતના સભ્ય તરીકે તમે તમારા ગામમાં બાળ સુરક્ષાના પ્રશ્નને સમજો અને તે માટેનાં પગલાં ભરો તે જરૂરી છે, જેથી તમારું ગામ બાળકો માટે સુરક્ષિત અને સલામત સ્થળ બની શકે. ગામનાં કેટલાંક વાલીઓ તથા સેવા પૂરી પાડનારાઓ સાથે વાત કરવાથી તમે બાળકોના શોષણ તથા તેમની સાથે થતી પજવણીના પ્રકારો વિશે સમજૂતી મેળવી શકો છો. સૌથી પહેલાં તો આપણે સમજીએ કે બાળ સુરક્ષા એટલે શું અને કયાં બાળકોને વધુ કાળજી અને રક્ષણની જરૂર હોય છે.

બાળ સુરક્ષા એટલે શું?

'બાળસુરક્ષા' એટલે ૧૮ વર્ષની વય સુધીનાં તમામ બાળકોનું તેમના જીવન આડેના હાલના કે ભવિષ્યમાં ઉદ્ભવી શકે તેવા તમામ જોખમોથી રક્ષણ કરવું. સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો બાળકોની સુરક્ષા પર ધ્યાન આપીને જોખમી પરિસ્થિતિથી તેમનું રક્ષણ કરવું.

કોઈ પણ બાળકને હિંસા, પજવણી, ઉપેક્ષા અને શોષણનો સામનો ન કરવો પડે તે સુનિશ્ચિત કરવું તથા જે બાળકો આવી પરિસ્થિતિનો ભોગ બની ચૂક્યાં હોય, તે બાળકો પૂરતી સંભાળ, રક્ષણ તથા સહાય મેળવે તે સુનિશ્ચિત કરવું. સામાન્ય સંજોગોમાં તથા કટોકટીના સમય દરમિયાન - એમ તમામ પરિસ્થિતિમાં બાળકોને રક્ષણ મળવું જોઈએ. જેથી તેઓ જીવન જીવવાના, વિકાસના અને સુખાકારીના પોતાના હક્કોનો લાભ મેળવી શકે. જેથી તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનો ભય અનુભવ્યા વિના પોતાના બાળપણને માણી શકે.

રક્ષણ મેળવવું એ દરેક બાળકનો અધિકાર છે, ત્યારે કેટલાંક બાળકો અન્ય કરતાં વધુ અસુરક્ષિત કે વંચિત હોય છે અને તેમની ખાસ કાળજી લેવાય તથા તેમના પર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે તે જરૂરી છે. આ બાળકોમાં ઘરવિહોણાં બાળકો (રસ્તા પર વસવાટ કરતાં બાળકો, વિસ્થાપિત, આશ્રિત વગેરે), સ્થળાંતર કરતાં બાળકો, રખડતાં બાળકો, વિકલાંગતા ધરાવનારાં બાળકો, અનાથ કે ત્યજાયેલાં બાળકો, મજૂરીકામ કરતાં બાળકો, દેહવિક્રય કરતી મહિલાઓનાં બાળકો, દેહવિક્રયમાં જોડાયેલી બાળકીઓ, જેમની ગેરકાયદે હેરફેર (ટ્રાફિકિંગ) થઈ હોય તેવાં બાળકો, સંઘર્ષ કે ઘર્ષણની સ્થિતિનો ભોગ બનેલાં બાળકો, કુદરતી હોનારતોનો ભોગ બનેલાં બાળકો, એચઆઇવી-એઇડ્ઝગ્રસ્ત બાળકો, જીવલેણ બિમારીથી પીડાતાં બાળકો અને અનુસૂચિત જાતિ તથા જનજાતિનાં બાળકોનો સમાવેશ થાય છે. સરકારે આવાં બાળકોને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિનો ભોગ બનેલાં બાળકો તરીકે માન્યતા આપી છે. જેમને તેમની ચોક્કસ સામાજિક, આર્થિક, ભૌગોલિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિને કારણે ખાસ કાળજી, રક્ષણ અને સહાયની જરૂર છે.

બાળ સુરક્ષાનાં ત્રણ મહત્વનાં પાસાં છે. પ્રથમ તો કોઈ પણ પ્રકારની હિંસાની ગેરહાજરી. અર્થાત્, એવી પરિસ્થિતિ જેમાં કોઈ પણ બાળકનું શોષણ, પજવણી, ઉપેક્ષા ન થાય કે બાળક માટે શારીરિક રીતે, માનસિક રીતે, સાંવેદનિક રીતે કે અન્ય કોઈ પણ રીતે જોખમી હોય તેવી કોઈ પણ સ્થિતિમાં તેને મૂકવામાં ન આવે. બીજું, બાળકો માટે હકારાત્મક હોય તેવી પ્રક્રિયાઓ અને માળખાંઓ ઊભાં કરવાં સહિત બાળકો માટે રક્ષણાત્મક તથા સકારાત્મક વાતાવરણ સર્જવું. ત્રીજું, પ્રતિક્રિયાની અસરકારક વ્યવસ્થા ઊભી કરવી. તેનો અર્થ એ કે જો કોઈ પણ પ્રકારનું ઉલ્લંઘન થાય, તો જેમના હક્કોનો ભંગ થયો હોય તેવાં બાળકોની લાંબા ગાળાની અને તાકીદની જરૂરિયાતોની કાળજી લેવા માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. આ ત્રણ પાસાંનો સમન્વય બાળ સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરે છે.

બાળ સુરક્ષાનું મહત્વ અને જરૂરિયાત

બાળ સુરક્ષાની ઉપેક્ષા બાળકોના અધિકારોના ભંગમાં પરિણમે છે અને તેમની પજવણી, શોષણ તથા ઉપેક્ષા થવાના પ્રમાણમાં વધારો થાય છે. બાળ સુરક્ષા શા માટે જરૂરી છે તે સમજવા માટે બે ઉદાહરણો જોઈએ. જો કોઈ છોકરીને ૧૮ વર્ષ પહેલાં પરણાવી દેવામાં આવે, તો જીવન જીવવાની, વૃદ્ધિ સાધવાની અને સુખાકારીની તેની તકો નોંધપાત્ર રીતે ઘટી જાય છે. તે છોકરી વહેલી સગર્ભાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે તેવી શક્યતા રહે છે, જેના કારણે માતા મૃત્યુ અને માતા બિમારીનો ભોગ બને તેની શક્યતાઓ ઘણી જ વધી જાય છે. તે શાળા છોડી દે અને શિક્ષણથી વંચિત રહે તેવી શક્યતાઓ વધી જાય છે. તે છોકરી તેના પતિ તથા સાસરિયાંઓ દ્વારા આચરવામાં આવતી

હિંસા અને પજવણીનો ભોગ બની શકે છે. વળી, તેનાં બાળકો પણ કુપોષણ, પાંડુ રોગ, બિમારી અને બાળ મરણનો ભોગ બને તેવી શક્યતા પણ રહે છે.

કામ કરતાં બાળકોના કિસ્સામાં, આવાં બાળકો શાળાએ ન જતાં હોવાથી તેમનાં કૌશલ્યો તથા સંભવિતતાઓ વિકસાવી શકતાં નથી. તેઓ જરૂરી શિક્ષણ મેળવી શકતાં નથી. તેઓ શારીરિક, બૌદ્ધિક અને સાંવેદનિક વિકાસ સાધવાની તકથી વંચિત રહી જાય છે. ઉપરાંત, વિરામ, મનોરંજન અને રમતગમત એ બાળપણનું મહત્વનું પાસું છે. પરંતુ કામ કરનારાં બાળકોને વિરામનો કે મનોરંજનનો સમય જ મળતો નથી. બાળકોની શારીરિક સ્થિતિના સંદર્ભમાં, તેઓ પુખ્ત વયની વ્યક્તિઓ કરતાં વધુ થાકી જતાં હોવાથી તેઓ લાંબા સમય સુધીના કંટાળાજનક કામ માટે સજ્જ નથી હોતાં. તેના કારણે બાળકો બિમારીનો ભોગ બને તેવી શક્યતા વધી જાય છે. તેમાંયે જોખમી પરિસ્થિતિમાં કામ કરનારાં બાળકોની સ્થિતિ વધુ બદતર હોય છે અને તેમના આરોગ્ય ઉપર ભારે જોખમ તોળાતું હોય છે. એટલું જ નહીં, એવાં કામો બાળકો પાસેથી કરાવવા માટે પુખ્ત વયની વ્યક્તિઓને કામ પરથી દૂર કરવામાં આવતા હોય છે અને બાળકોને - કૌશલ્ય કે આવડત વિના કામ કરનાર, શ્રમ કરતાં વધુ વળતર મેળવનાર - વગેરે ગણીને તેમને વખોડવામાં આવે છે. પરિણામે કામ કરનારાં બાળકો જીવનમાં બહેતર તકો મેળવવાથી વંચિત રહી જાય છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બાળ મજૂરી અને બાળ લગ્ન અટકાવીને આપણે બાળકોનું શોષણ, પજવણી અને તેમની સાથે થતી હિંસા અટકાવીએ છીએ અને સાથે જ આપણે તેમના અન્ય અધિકારો સંતોષાય તે માટે યોગદાન પણ આપીએ છીએ.

જો કોઈ બાળકોના અધિકારો પર તરાપ મારવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે વ્યક્તિને તેમ કરતાં અટકાવવા માટે કે પ્રતિક્રિયા આપવા માટે પોતે પૂરતી શારીરિક શક્તિ ન ધરાવતા હોવાને કારણે બાળકોની ખાસ કાળજી લેવી તથા તેમના પર પૂરતું ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. કારણ કે તેમના કરતાં વધુ શક્તિશાળી હોય તેવી તથા પુખ્ત વયની વ્યક્તિઓ દ્વારા તેમનું શોષણ કે પજવણી કરવામાં આવે તેવી શક્યતા રહે છે. પુખ્તો અને શક્તિશાળી લોકો બાળકોની વાત સાંભળતાં નથી અથવા તો તેઓ બાળકોને નિર્ણય લેવા માટે અસક્ષમ અને અપરિપક્વ ગણે છે. ખાસ કરીને છોકરીઓ વધુ અસુરક્ષિત હોય છે કારણ કે મોટા ભાગનાં ક્ષેત્રોમાં છોકરીઓ પર ઓછું ધ્યાન આપવામાં આવે છે, તેમને ઓછાં સંસાધનો અને ઓછું મહત્વ આપવામાં આવે છે. ભારતમાં બાળ સુરક્ષા માટેનાં માળખાં તથા સંસ્થાઓ પૂરતાં નથી તથા તેઓ ધોરણો અનુસાર કામગીરી કરતાં

નથી. વળી, પુખ્ત વયનાં લોકો માટે વિવિધ સમિતિઓ તથા મંચ હોય છે, જ્યાં તેઓ ઈચ્છે તો પોતાના હક્કો માટે ફરિયાદ દાખલ કરી શકે છે, જ્યારે બાળકો માટે આવો કોઈ મંચ નથી.

આપણે એ ભૂલવું ન જોઈએ કે બાળકો પણ પુખ્તોની માફક સમાન હક્કો ધરાવે છે અને તેમના હક્કો માનવ અધિકારો કરતાં જુદા નથી. પુખ્ત વયની વ્યક્તિને બાળક જે કહે કે કરે તે પસંદ ન હોય અથવા તો તે વ્યક્તિ વિચારે કે બાળક કરતાં પોતે બહુતર સમજ ધરાવે છે - તે કારણ માત્રથી બાળક પાસેથી તેના અધિકારો છીનવી શકાય નહીં. બાળકો રક્ષણનો અધિકાર ધરાવે છે તથા યુએનસીઆરસી તથા અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય માનવ અધિકારના દસ્તાવેજો, ભારતીય બંધારણ, ભારતીય કાયદાઓ તથા નીતિઓ અને ખાસ કરીને જુવેનાઇલ જસ્ટિસ એક્ટ, ૨૦૦૦ તેમ જ ઇન્ટિગ્રેટેડ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન સ્કીમ (આઇસીપીએસ)માં આ બાબત સ્પષ્ટપણે દર્શાવાઈ છે. બાળકને મળતું રક્ષણ એ તેમનું પાલન કરતા પુખ્તો પાસેથી બાળકોને મળતી કોઈ ભેટ કે સુખાકારીનો માપદંડ નથી, બલકે બાળકો તે રક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો હક ધરાવે છે. બાળકોના વિકાસની જવાબદારી જેમના શિરે છે તે - વાલી, શિક્ષકો, પોલીસ, ધાર્મિક નેતાઓ, સરકાર, ન્યાયધીશો, અમલદારો, ડોક્ટરો, પંચાયતો, આંગણવાડી કાર્યકર્તાઓ, સમુદાયનાં સભ્યો કે કોઈ પણ નાગરિક તમામની બાળકનું રક્ષણ કરવાની ફરજ છે.

બાળ સુરક્ષા માટેનાં જુદાં-જુદાં માળખાંઓ તથા વ્યવસ્થાઓ
ભારતનું બંધારણ એ બાબતની પુષ્ટિ કરે છે કે બાળકોએ ઘણી સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે જેના કારણે તેઓ અસુરક્ષિત છે તથા તેમને રક્ષણ મળવું જરૂરી છે. તેથી, ભારતનું બંધારણ બાળકો પર ખાસ ધ્યાન આપવાની બાંધકામ આપે છે. બાળ સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરવા માટે અને બાળકોની અસુરક્ષિતતાની સ્થિતિ સુધારવા માટે સરકાર દ્વારા ઘણા કાયદાઓ, નીતિઓ, યોજનાઓ તથા કાર્યક્રમો પસાર કરવામાં આવ્યા છે. ઇન્ટિગ્રેટેડ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન સ્કીમ (આઇસીપીએસ) એ મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલય (એમડબલ્યુસીડી), ભારત સરકારની એક મહત્વની પહેલ છે. જે દેશમાં બાળકો માટે રક્ષણાત્મક વાતાવરણનું સર્જન કરવાનો ઉદ્દેશ્ય ધરાવે છે. આ યોજના હેઠળ કેન્દ્ર રાજ્યોનાં જે-તે ક્ષેત્રોમાં બાળ સુરક્ષા વ્યવસ્થાનો અસરકારક અમલ થાય તે માટે રાજ્યોને ભંડોળની ફાળવણી કરે છે. ભારતમાં બાળ સુરક્ષાને લગતી ઘણી સરકારી નીતિઓ, કાર્યક્રમો તથા યોજનાઓ છે. આઇસીપીએસનું મુખ્ય પાસું એ છે કે તે તમામ અસુરક્ષિત બાળકોની અસરકારક અને કાર્યક્ષમ કાળજી, રક્ષણ અને વિકાસ માટે બાળ સુરક્ષાને લગતાં તમામ વર્તમાન કાર્યક્રમો/યોજનાઓને તે એક છત્ર હેઠળ આવરી લે છે.

આઇસીપીએસ એ માન્યતા પર આધારિત છે કે બાળ સુરક્ષા એ ફક્ત એમડબલ્યુસીડીની જ જવાબદારી નથી, અન્ય વિભાગો પણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે તે જરૂરી છે. જેમ કે, જો શ્રમ મંત્રાલય બાળ મજૂરીના પ્રશ્નો પર પૂરતું ધ્યાન ન આપે, તો વિવિધ કાર્ય સ્થળોએ કામ કરનારાં બાળકોનું રક્ષણ સુનિશ્ચિત નહીં થાય. આ યોજના બાળ સુરક્ષા ક્ષેત્રે કાર્યરત સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ (એનજીઓ), વિવિધ સરકારી વિભાગો તથા એજન્સીઓના પ્રયત્નોને સંકલિત કરવા પર ખાસ ભાર મૂકે છે. કેન્દ્રીય બજેટમાં બાળ સુરક્ષા માટેના ભંડોળની ફાળવણીમાં વધારો થયો છે, જે ભારતમાં બાળ સુરક્ષા પ્રત્યે સરકારની વધતી કટિબદ્ધતા દર્શાવે છે.

આઇસીપીએસ હેઠળ આવરી લેવાયેલ બાળકો

આઇસીપીએસ નીચેની પરિસ્થિતિમાં રહેતાં બાળકો પર પોતાની પ્રવૃત્તિઓ કેન્દ્રીત કરે છે:

(૧) જેમને કાળજી અને રક્ષણની જરૂર હોય તેવાં બાળકો

આ વર્ગમાં એવાં બાળકોનો સમાવેશ થાય છે જેઓ ઘરવિહોણાં હોય અને પરિવાર દ્વારા ત્યજી દેવાયાં હોય. આ ઉપરાંત, તેમાં શારીરિક, માનસિક બિમારી કે જીવલેણ બિમારીનો ભોગ બનેલાં બાળકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. વળી તેમાં, અનાથ બાળકો અને બાળ ભિખારીઓને પણ સમાવી લેવામાં આવે છે. કેટલીક વખતે બાળકોની શારીરિક કે જાતીય પજવણી અને શોષણ થતું હોય છે. જેમ કે ટેક્સટાઇલ કે માઇનિંગ (ખાણ) ઉદ્યોગમાં કામ કરતાં બાળકો અથવા તો દેહ વેપાર (સેક્સ ટ્રાફિકિંગ)નો ભોગ બનતાં બાળકો વગેરે. વળી, કેટલાંક બાળકો એવાં પણ હોય છે, જેમના વાલી કે પાલક શારીરિક કે માનસિક અને/ અથવા આર્થિક રીતે સક્ષમ ન હોવાથી તેઓ બાળકોની પૂરતી કાળજી નથી લઈ શકતા. કેટલીક પરિસ્થિતિમાં બાળકો ઘરતીકંપ જેવી કુદરતી હોનારતો કે દેશમાં થતા આંતરિક સંઘર્ષ કે વિગ્રહને કારણે અસુરક્ષિતતાની સ્થિતિમાં મૂકાય છે. આ યોજના હેઠળ આવાં તમામ બાળકોને પણ આવરી લેવાયાં છે.

(૨) કાયદા સાથે સંઘર્ષની સ્થિતિમાં મૂકાયેલાં બાળકો

એવાં બાળકો જેમણે ગુનો આચર્યો છે. જેમ કે, ચોરીના ગુનાનો દોષિત બાળક.

(૩) કાયદા સાથેના સંપર્કમાં આવનારાં બાળકો

એવાં બાળકો જે કાં તો પીડિત તરીકે અથવા તો સાક્ષી તરીકે અથવા તો અન્ય કોઈ પરિસ્થિતિને કારણે કાયદાના સંપર્કમાં આવ્યાં હોય. જેમ કે, પાડોશી દ્વારા પોતાનાં માતા-પિતાની થયેલી હત્યાનું સાક્ષી હોય તેવું બાળક.

આઈસીપીએસ હેઠળ, નિવારક, વૈધાનિક, કાળજી અને પુનર્વસન સેવાઓ અન્ય વંચિત બાળકોને પૂરી પાડવામાં આવે છે. જેવાં કે વંચિત પરિવારોનાં બાળકો, સામાજિક રીતે બહિષ્કૃત હોય તેવા પરિવારોનાં બાળકો, દારૂણ ગરીબીમાં જીવન વીતાવતા પરિવારોનાં બાળકો, એચઆઈવી-એઇડ્ઝનો ચેપ ધરાવતાં બાળકો, વિકલાંગ બાળકો, બાળ ભિખારીઓ, નશીલા દ્રવ્યોની હેરફેર સાથે સંકળાયેલાં બાળકો, જાતીય શોષણનો ભોગ બનેલાં બાળકો, કેદીઓનાં બાળકો, રખડતાં અને મજૂરીકામ કરતાં બાળકોને પણ આઈસીપીએસ હેઠળ પ્રતિબંધક, કાયદાકીય, કાળજી તથા પુનર્વસનની સેવાઓ પણ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

અ. કાળજી, સહાય અને પુનર્વસનની સેવાઓ

(૧) ચાઇલ્ડલાઇન

ચાઇલ્ડલાઇન એ કાળજી અને રક્ષણની જરૂરિયાત ધરાવતાં અને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિનો સામનો કરી રહેલાં બાળકો માટેની ૨૪ કલાકની ટોલ-ફ્રી ઇમર્જન્સી ફોન સેવા છે. મુશ્કેલીની સ્થિતિમાં હોય તેવું કોઈ પણ બાળક ૧૦૮૮ નંબર વિના મૂલ્યે ડાયલ કરી શકે છે અને મૈત્રીપૂર્ણ તથા અનુભવી કાઉન્સેલર સાથે વાત કરી શકે છે. બાળક વતી પુખ્ત વ્યક્તિ પણ ૧૦૮૮ નંબર ડાયલ કરી શકે છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં ફક્ત દાકતરી સહાય જ કારગત નીવડી શકે તેમ હોય છે, પણ જ્યારે બાળકને ત્યજવામાં આવ્યું હોય કે તે ઘરેથી ભાગી ગયું હોય, ત્યારે ઘણી વખત દરમિયાનગીરી કરવી જરૂરી બની રહે છે. ચાઇલ્ડલાઇનનો સ્ટાફ ફોન આવ્યા બાદ બાળકના પરિવારને શોધવાનો તથા બાળકને પરિવાર સાથે મેળવી આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જો આમ કરવું શક્ય ન હોય અથવા આમ કરવું બાળકના હિતમાં ન હોય, તો બાળકની ખાસ જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને તેને કોઈ બાળસુરક્ષા સંસ્થાની સેવા પૂરી પાડવામાં આવે છે. ભારત સરકાર દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલી આ સેવા, હાલમાં ૫૪૯ ભાગીદાર સંગઠનો થકીના તેના નેટવર્ક દ્વારા દેશનાં ૨૯૧ શહેરોમાં કાર્યરત છે.

(૨) ખુલ્લાં આશ્રયસ્થાનો

ઘણાં બાળકો ઘરવિહોણાં તથા પરિવારવિહોણાં હોય છે. જેના કારણે તેમનું શોષણ તથા પજવણી થવાની શક્યતા વધી જાય છે. જેમ કે, બાળ ભિખારીઓ, બાળ મજૂરો, રઝળતાં બાળકો તથા ફૂટપાથ પર વસતા પરિવારોનાં બાળકો વગેરે. ખાસ કરીને શહેરી અને અર્ધ-શહેરી વિસ્તારોમાં આવાં બાળકોને આશ્રય પૂરો પાડવા માટે ખુલ્લાં આશ્રયસ્થાનો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે. આવાં આશ્રયસ્થાનોમાં આશ્રય તથા રક્ષણ પૂરું

પાડવા ઉપરાંત પોષણ, આરોગ્યની કાળજી, સ્વચ્છતા, શિક્ષણ, વ્યાવસાયિક તાલીમ અને રમત-ગમતની સુવિધાઓની જોગવાઈ પણ હોય છે. ખુલ્લાં આશ્રયસ્થાનોમાં બાળકો સમયનો સદુપયોગ કરી શકે છે અને સંગીત, નૃત્ય, નાટક, યોગ, ધ્યાન વગેરે જેવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાઈ શકે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ બાળકોને સમોવડિયાં જૂથોમાં ભાગ લેવાનું તથા અર્થસભર રીતે ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા કરવાનું પ્રોત્સાહન પૂરું પાડે છે. આશ્રય સ્થાનો ખોરાક, પોષણ અને આરોગ્ય માટેની મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષવા ઉપરાંત બાળકોના સમગ્રતયા વિકાસ તથા વૃદ્ધિ સુનિશ્ચિત કરે છે અને સાથે જ બાળકોને સામાજિક દુર્વ્યવહારથી દૂર રાખે છે. આ બાળકોની શક્તિઓને ઉત્પાદકીય પ્રયાસ સાથે સાંકળવા માટે તેમને માર્ગદર્શન અને કૌશલ્યયુક્ત શિક્ષણ પણ પૂરાં પાડવામાં આવે છે.

(૩) સ્પોન્સરશિપ, પાલન કાળજી અને દત્તક લઈને કુટુંબ આધારિત બિન-સંસ્થાકીય કાળજી

બાળકનો શારીરિક, ભાવનાત્મક અને બૌદ્ધિક વિકાસ ફક્ત પારિવારિક વાતાવરણમાં જ શ્રેષ્ઠ રીતે હાંસલ કરી શકાય છે. શ્રેષ્ઠ કક્ષાની સંસ્થાકીય કાળજી પણ બાળકને પરિવારમાં રહીને મળતા પ્રેમ, લાગણી અને ભાવનાત્મક જોડાણનો વિકલ્પ નથી બની શકતી. આ વાસ્તવિકતાને ધ્યાનમાં રાખીને જુવેનાઇલ જસ્ટિસ એક્ટ હેઠળ, નીચેની વ્યવસ્થાઓ દ્વારા બાળકોના પુનર્વસવાટ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે:

સ્પોન્સરશિપ

કેટલીક વખત અમુક પરિવારો દારૂણ ગરીબીને કારણે તેમનાં બાળકોનો ઉછેર કરવા માટે સક્ષમ હોતાં નથી. આ પરિસ્થિતિમાં તેઓ સ્પોન્સરશિપની સેવા મેળવી શકે છે. ગુજરાતમાં, જે પરિવારની વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૪,૦૦૦ કરતાં વધારે ન હોય, તેવા વંચિત પરિવારોને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે. બાળકને ઓછામાં ઓછું ૬ મહિના ચિલ્ડ્રન હોમમાં રહેવું જરૂરી છે બાળ સ્પોન્સરશિપની રકમ પ્રત્યેક બાળક દીઠ માસિક રૂ. ૨,૦૦૦ છે.

પાલન

ગુજરાતમાં આ યોજના અંતર્ગત ૦-૧૮ વર્ષના માત્ર અનાથ બાળકોના પાલક માતાપિતાને આ લાભ મળે છે. બાળકોની કાળજી લેવા માટે અસક્ષમ હોય તેવાં બાળકો માટે પાલનની જોગવાઈ છે. પાલક માતાપિતાની આવક ગ્રામ્ય કક્ષાએ રૂ. ૨૭,૦૦૦/- અને શહેરી કક્ષાએ રૂ. ૩૬,૦૦૦/-થી વધુ હોવી જોઈએ. આ જોગવાઈ હેઠળ, પાલક માતા-પિતા થકી બાળકોને કામચલાઉ/વૈકલ્પિક કાળજી પૂરી પાડવામાં આવે છે. નોંધનીય છે કે પાલક માતા-પિતાની કાળજી હેઠળ રહેલાં બાળકોને

પાલક માતા-પિતા દત્તક લઈ શકે નહીં. જ્યારે બાળકના પરિવારની પરિસ્થિતિમાં સુધારો થાય, ત્યારે આખરે તે બાળકનો તેના પોતાના પરિવાર સાથે મેળાપ કરાવવામાં આવે છે. પાલક માતા-પિતાને દર મહિને પ્રત્યેક બાળક દીઠ રૂ. ૨,૦૦૦ ચૂકવવામાં આવે છે. (એપ્રિલ ૨૦૧૬થી ગુજરાતમાં આ લાભની રકમ પ્રત્યેક બાળક દીઠ દર મહિને રૂ.૩,૦૦૦/-ની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.)

દત્તક લેવું

બાળકનાં માતા-પિતા મૃત્યુ પામ્યાં હોય અથવા તો તેને ત્યજી દેવાયું હોય તેવી અમુક ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં બાળક તેનાં જૈવિક માતા-પિતાથી કાયમ માટે વિખૂટું પડી ગયું હોય, ત્યારે આવી પરિસ્થિતિમાં તે બાળકને કાયદેસર રીતે દત્તક લઈ શકાય છે અને તેના નવાં માતા-પિતા તેની કાળજી લે છે. આ નવાં માતા-પિતા થયેલાં દંપત્તિ અને બાળકના સંબંધ સાથે જોડાયેલા તમામ હક્કો, લાભો અને જવાબદારીઓ સાથે દત્તક લેનાર માતા-પિતા ગણાય છે.

(૪) સંસ્થાકીય સેવાઓ

બાળકનો તેના પરિવાર સાથે મેળાપ કરાવવો મુશ્કેલ હોય અથવા તો બાળકના હિતમાં ન હોય તેવી પરિસ્થિતિમાં બાળકને કાળજી અને રક્ષણ પૂરું પાડવા માટે સરકાર સંસ્થાકીય સેવાઓની મદદ લે છે. આ સંદર્ભમાં કાયદા સાથે સંઘર્ષની સ્થિતિમાં મૂકાયેલાં અને કાળજી તથા રક્ષણની જરૂરિયાત ધરાવનારાં બાળકો માટે નવી સંસ્થાકીય સુવિધાઓ પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવી છે. જેમાં આશ્રય સ્થાનો (શેલ્ટર હોમ્સ), ચિલ્ડ્રન્સ હોમ્સ, ઓબ્ઝર્વેશન હોમ્સ, સ્પેશ્યલ હોમ્સ અને સલામત સ્થળ (પ્લેસ ઓફ સેફ્ટી)નો સમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત, વિકલાંગતા ધરાવનારાં બાળકો માટે ખાસ પ્રકારનાં શેલ્ટર હોમ સ્થાપીને અથવા તો વર્તમાન શેલ્ટર હોમમાં વિશિષ્ટ યુનિટની સહાય પૂરી પાડીને યોજના હેઠળ આવાં બાળકોને પણ સંસ્થાકીય કાળજી પૂરી પાડવામાં આવે છે.

કેટલીક વખત પરિવાર કે અન્ય સહાય ન ધરાવનારાં બાળકો ૧૮ વર્ષની વયે પહોંચ્યા બાદ સંસ્થાકીય કાળજી છોડીને સ્વતંત્ર જીવન અપનાવે છે, ત્યારે સ્વતંત્ર જીવન સાથે તાદાત્મ્ય સાધીને ટકી રહેવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. આવાં બાળકો માટે અનુગામી કાળજી (આફ્ટરકેર) પ્રોગ્રામ માટેની જોગવાઈ છે. આ કાર્યક્રમ આવાં બાળકોને સમાજ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવા માટે સક્ષમ બનાવે છે અને સાથે જ સંસ્થા આધારિત જીવનથી આગળ વધવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

(૫) નવતર દરમિયાનગીરીઓ

આ યોજના ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં રહેતાં બાળકો માટેના નવતર અને જરૂરિયાત-આધારિત દરમિયાનગીરીના કાર્યક્રમોને પણ સહાય પૂરી પાડે છે. આવા કાર્યક્રમો જિલ્લા કે શહેરની ચોક્કસ જરૂરિયાતો પર આધારિત હોય છે. જેમ કે, કેદીઓનાં બાળકો, સેક્સ વર્કર્સનાં બાળકો વગેરે બાળકો માટે ખાસ કાર્યક્રમો શરૂ કરી શકાય. આ યોજના રાજ્ય સરકારને, આ યોજનાના વર્તમાન કાર્યક્રમો દ્વારા આવરી લેવામાં ન આવ્યા હોય તેવા પ્રશ્નો, જોખમો, અસુરક્ષિતતાઓ પર નવતર પ્રોજેક્ટ્સ શરૂ કરવાની તક પૂરી પાડે છે.

બ. કાયદાકીય સેવાઓ

બાળકોને લગતા કેસોની સુનાવણી માટે તથા બાળકના હિતમાં શ્રેષ્ઠ હોય તેવો નિર્ણય લેવા માટે જુવેનાઇલ જસ્ટિસ એક્ટ, ૨૦૦૦ હેઠળ રાજ્ય સરકારોએ દરેક જિલ્લામાં જુવેનાઇલ જસ્ટિસ બોર્ડ (જેજેબી), સ્પેશ્યલ જુવેનાઇલ પોલીસ યુનિટ (એસજેપીયુ) અને ચાઇલ્ડ વેલ્ફેર કમિટિ (સીડબલ્યુસી) પ્રસ્થાપિત કરવી જરૂરી છે.

(૧) સ્પેશ્યલ જુવેનાઇલ પોલીસ યુનિટ (એસજેપીયુ)

સામાન્ય રીતે બાળકો પોલીસ સાથે વાત કરતી વખતે ભય પામે છે. વળી, પોલીસકર્મીઓ પાસે અગાઉથી જ ઢગલાબંધ કેસ મોજૂદ હોવાથી તેઓ બાળકોને લગતા પ્રશ્નો પર પૂરતું ધ્યાન આપવામાં નિષ્ફળ જાય છે. ઉપરાંત, બાળકો સાથેના વ્યવહાર માટે તેમને તાલીમ નથી આપવામાં આવતી, જેના કારણે તેમનામાં બાળ સુરક્ષાના પ્રશ્નો પ્રત્યે સંવેદનશીલતાનો અભાવ વર્તાય છે. તેથી, બાળકો સાથેની પોલીસની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાનું સહ-નિર્દેશન કરવા માટે તથા તેમાં સુધારો લાવવા માટે દરેક જિલ્લા તથા દરેક શહેરમાં સ્પેશ્યલ જુવેનાઇલ પોલીસ યુનિટ (એસજેપીયુ) સ્થાપવામાં આવ્યા છે. જિલ્લા કે શહેરમાં ચાઇલ્ડ વેલ્ફેર ઓફિસર્સ (સીડબલ્યુઓ)નો હોદ્દો ધરાવનારા તમામ પોલીસ અધિકારીઓ એસજેપીયુના સભ્યો છે. કાયદાકીય જરૂરિયાત તરીકે, આઇસીપીએસ અનુસાર, એકમને સહાય પૂરી પાડવા માટે દરેક એસજેપીયુમાં બે વેતન મેળવનારા સામાજિક કાર્યકર્તાઓ હોવા જરૂરી છે. આ બે સામાજિક કાર્યકર્તા પૈકી ઓછામાં ઓછી એક મહિલા કાર્યકર્તા હોવી જોઈએ અને બીજો કાર્યકર્તા બાળ સુરક્ષા ક્ષેત્રે નિપુણતા ધરાવતો હોવો જોઈએ. એસજેપીયુ અને સીડબલ્યુઓનો ઉદ્દેશ્ય બાળકોના તમામ કેસો સંભાળે તેવી અલાયદી તથા બાળકો માટેની સાનુકૂળ પોલીસ વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનો છે, જેથી બાળકો પોલીસથી ભયગ્રસ્ત ન રહે.

(૨) ચાઇલ્ડ વેલ્ફેર કમિટિ (સીડબલ્યુસી)

કાળજી અને રક્ષણની જરૂરિયાત ધરાવનારાં બાળકો પર ધ્યાન આપવા માટે દરેક જિલ્લામાં ચાઇલ્ડ વેલ્ફેર કમિટિ (સીડબલ્યુસી) સ્થાપવામાં આવી છે. 'સીડબલ્યુસી', એ ફર્સ્ટ ક્લાસ જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટની સત્તાઓ સાથેની પાંચ સભ્યો ધરાવતી સમિતિ છે. બાળ કલ્યાણને લગતા પ્રશ્નોના ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાત હોય તેવી વ્યક્તિ તેનું વડપણ સંભાળે છે અને બોર્ડમાં ઓછામાં ઓછી એક મહિલા સભ્ય હોવી જરૂરી છે. પોલીસ અધિકારી, સરકારી કર્મચારી, ચાઇલ્ડલાઇનનો કર્મચારી કે સામાજિક કાર્યકર્તા મુશ્કેલીનો સામનો કરી રહેલા બાળકને સીડબલ્યુસી સમક્ષ રજૂ કરી શકે છે અથવા તો જે-તે બાળક સ્વયં રજૂ થઈ શકે છે. સીડબલ્યુસીનો ઉદ્દેશ્ય બાળકનું શ્રેષ્ઠતમ હિત નક્કી કરવાનો અને બાળકને સુરક્ષિત રહેઠાણ અને વાતાવરણ મળી રહે તે માટે કાં તો તેને તેનાં મૂળ માતા-પિતા, દત્તક લેનારાં માતા-પિતા, પાલક માતા-પિતા અથવા તો સંસ્થા પાસે કાળજી માટે રાખવાનો નિર્ણય લેવાનો છે.

(૩) જુવેનાઇલ જસ્ટિસ બોર્ડ (જેજેબી)

કાયદા સાથે સંઘર્ષની સ્થિતિમાં મૂકાયેલાં બાળકોને લગતા મામલાઓ પર ધ્યાન આપવા માટે દરેક જિલ્લામાં જુવેનાઇલ જસ્ટિસ બોર્ડ (જેજેબી)ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ બોર્ડ કાયદાનો ભંગ કરનારાં બાળકો માટેની ખાસ અદાલત છે, જેથી તે બાળકોના હક્કોનું રક્ષણ થઈ શકે અને બાળકો પુખ્ત વયના ગુનેગારોના સંપર્કમાં ન આવે. આ બોર્ડનો ઉદ્દેશ્ય બાળકને સજા કે દંડ કરીને નહીં, બલ્કે તેનું 'કાઉન્સેલિંગ' કરીને તેને તેનાં કૃત્યોનાં પરિણામો વિશે સમજ મેળવવામાં મદદરૂપ થવાનો છે. બોર્ડમાં મેટ્રોપોલિટન મેજિસ્ટ્રેટ અને બે સામાજિક કાર્યકર્તા (જે પૈકી એક મહિલા કાર્યકર્તા હોવી જરૂરી છે)નો સમાવેશ થાય છે. આ બોર્ડ, બાળકના પુનર્વસવાટ માટેનો શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ નક્કી કરવાની જવાબદારી ધરાવે છે. બાળકને પોલીસ અધિકારી દ્વારા અથવા તો એસજેપીયુની વ્યક્તિ દ્વારા બોર્ડ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે.

આઇસીપીએસ હેઠળ સેવા પૂરી પાડવાનું માળખું

આઇસીપીએસના અસરકારક અમલીકરણ માટે અને દેશમાં બાળ સુરક્ષા વ્યવસ્થા સુધારવા માટે રાષ્ટ્રીય, રાજ્ય, જિલ્લા, તાલુકા અને ગ્રામ્ય કક્ષાએ વિવિધ સંસ્થાઓ પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવી છે. આ સંસ્થાઓ પરસ્પર સંકળાયેલી છે તેમ જ પરસ્પર સહ-નિર્દેશનના આધારે કામગીરી કરે છે. રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ (અ) દેશમાં યોજનાના અમલીકરણ માટે, (બ), પરિવાર આધારિત બિન-સંસ્થાકીય કાર્યક્રમો

પર દેખરેખ રાખવા માટે, (ક) દેશમાં તથા દેશની બહાર બાળકને દત્તક લેવા અંગે સલાહ-સૂચન પૂરાં પાડવા માટે, અને (ડ) દેશમાં બાળ સુરક્ષાની તાલીમ અને સંશોધનની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માટે સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી છે.

હવે, બાળ સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરવા માટે રાજ્ય સ્તરે સ્થાપવામાં આવેલાં માળખાંઓ જોઈએ:

અ. રાજ્ય સ્તરે

- (૧) સ્ટેટ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન સોસાયટી (એસસીપીએસ) - આ મૂળભૂત એકમ છે, જે આઇસીપીએસ તથા રાજ્ય કે કેન્દ્ર શાસિત સ્તરે અન્ય તમામ બાળ સુરક્ષા યોજનાઓ કે કાર્યક્રમો અને સંસ્થાઓના અમલીકરણ તથા તેમના પર દેખરેખ રાખવાની જવાબદારી ધરાવે છે.
- (૨) સ્ટેટ એડોપ્શન રિસોર્સ એજન્સી (એસએઆરએ) - તે એસસીપીએસ હેઠળનું એકમ છે, જે સ્પોન્સરશિપ, પાલક માતા-પિતા દ્વારા સંભાળ અને બાળકને (દેશની અંદર કે દેશ બહાર) દત્તક લેવા થકી તમામ બાળકોના પુનર્વસવાટ તથા બાળકોના સામાજિક પુનર્ગઠન માટે ચાઇલ્ડ વેલ્ફેર કમિટિ (સીડબલ્યુસી)ને સહાય પૂરી પાડતું એકમ છે.
- (૩) સ્ટેટ પ્રોજેક્ટ સપોર્ટ યુનિટ (એસપીએસયુ) - રાજ્યો કે કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાં આઇસીપીએસનું અસરકારક અમલીકરણ સુનિશ્ચિત કરવામાં સીપીએસયુને મદદ પૂરી પાડવા માટે જે પણ રાજ્યમાં આઇસીપીએસ કાર્યરત હોય તે દરેક રાજ્યમાં સ્ટેટ પ્રોજેક્ટ સપોર્ટ યુનિટ (એસપીએસયુ) સ્થાપવામાં આવ્યા છે. આ એકમો સીધા સીપીએસયુ અને એમડબલ્યુસીડી સ્થિત મીશન ડિરેક્ટરને રિપોર્ટ કરે છે.
- (૪) સ્ટેટ એડોપ્શન એડવાઇઝરી કમિટિ (એસએએસી) - એસએએસી રાજ્ય સ્તરે સ્પોન્સરશિપ, પાલક માતા-પિતા દ્વારા કાળજી અને બાળકને (દેશની અંદર કે બહાર) દત્તક લેવા સહિતના પરિવાર આધારિત બિન-સંસ્થાકીય કાર્યક્રમોને વેગ આપવા, તેનો અમલ કરવા અને તેના પર દેખરેખ રાખવા માટે દરેક રાજ્ય કે કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાં મોજૂદ હોય છે.

બ. જિલ્લા કક્ષાએ

- (૧) ડિસ્ટ્રિક્ટ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન યુનિટ (ડીસીપીયુ) - તે દરેક જિલ્લામાં યોજનાનો અમલ કરવા માટેનું મૂળભૂત એકમ છે. તે જિલ્લા સ્તરે બાળ અધિકારો અને સુરક્ષાની તમામ પ્રવૃત્તિઓનો અમલ કરે છે તથા તેનું સહ-નિર્દેશન કરે છે. જિલ્લા પરિષદના ચેરપર્સન કે જિલ્લા કલેક્ટર તેના વડા હોય છે.

(૨) ડિસ્ટ્રિક્ટ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન કમિટિ (ડીસીપીસી) - તે જિલ્લામાં બાળકોની સંભાળ લેતી સંસ્થાઓની તમામ પ્રવૃત્તિઓ પર દેખરેખ રાખે છે.

(૩) સ્પોન્સરશિપ એન્ડ ફોસ્ટર કેર અપ્રૂવલ કમિટિ (એસએફસીએસી) તે સ્પોન્સરશિપ અને ફોસ્ટર કેર (બાળકોની સંભાળ લેતાં પાલક માતા-પિતા) ભંડોળની સમીક્ષા કરવા માટે અને તેને મંજૂરી આપવા માટે દરેક જિલ્લામાં મોજૂદ હોય છે. તે ડિસ્ટ્રિક્ટ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન ઓફિસર (ડીસીપીઓ) હેઠળ કામગીરી કરે છે. સ્પોન્સરશિપનો ઉદ્દેશ્ય અત્યંત વંચિતતા તથા ગરીબીની સ્થિતિમાં જીવન ગુજારનારા પરિવારોને તેમનાં બાળકોના ઉછેર માટે મદદ પૂરી પાડવાનો છે, જ્યારે પાલક માતા-પિતા દ્વારા બાળકની કાળજી લેવી એ બિન-સંસ્થાકીય કાર્યક્રમ છે જે પાલક માતા-પિતા થકી બાળકને કામચલાઉ કે વૈકલ્પિક કાળજી પૂરી પાડે છે.

ક. તાલુકા અને ગ્રામ્ય સ્તરે

(૧) તાલુકા લેવલ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન કમિટિ (ટીસીપીસી) - તાલુકા કે વોર્ડ સ્તરના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ ટીસીપીસીના ચેરમેન હોય છે, જ્યારે બ્લોક ડેવલપમેન્ટ ઓફિસર (તાલુકા વિકાસ અધિકારી - ટીડીઓ) તેના સભ્ય સચિવ હોય છે. તે તાલુકા સ્તરે બાળ સુરક્ષા સેવાઓના અમલીકરણ પર દેખરેખ રાખવાની જવાબદારી ધરાવે છે.

(૨) વિલેજ લેવલ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન કમિટિ (વીસીપીસી) - વીસીપીસી એ કોઈ પણ પ્રકારના શોષણ, પજવણી કે હિંસા સામે ગામનાં તમામ બાળકોને રક્ષણ મળી રહે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટેનું મૂળભૂત એકમ છે. તે ગ્રામ્ય સ્તરે બાળ સુરક્ષા સેવાઓના અમલીકરણ પર દેખરેખ રાખવાની તથા સૂચનો આપવાની જવાબદારી ધરાવે છે. ગ્રામ પંચાયતના પ્રમુખ (સરપંચ) તેના ચેરમેન હોય છે.

પંચાયતના સભ્ય તરીકે, તમારે જાણવું જોઈએ કે વિલેજ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન કમિટિ (ગ્રામ બાળ સુરક્ષા સમિતિ) બ્લોક ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન કમિટિ (તાલુકા બાળ સુરક્ષા સમિતિ) સાથે સંકળાયેલી હોય છે અને તે ડિસ્ટ્રિક્ટ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન કમિટિ (જિલ્લા બાળ સુરક્ષા સમિતિ) સાથે સંકળાયેલી હોય છે. જિલ્લા કલેક્ટર ડીસીપીયુના વડા હોય છે, જે વીસીપીસી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવતી જરૂરિયાતો અને પ્રશ્નો પર ધ્યાન આપવાની જવાબદારી ધરાવે છે. જ્યારે જે-તે સમુદાય કે ગામમાં બાળ સુરક્ષાને લગતી કોઈ સમસ્યા સર્જાય, ત્યારે ડીસીપીયુએ વીસીપીસીને સહાય પૂરી પાડવાની રહે છે. ગ્રામ્ય સ્તરે બાળ સુરક્ષાની સમસ્યાઓ પર ધ્યાન આપવા માટે વીસીપીસી મુખ્ય

સંસ્થા હોવાથી પંચાયતના સભ્યો આ સમિતિ વિશે જાણકારી મેળવે તે જરૂરી છે.

વીસીપીસી એટલે શું અને વીસીપીસીની જરૂરિયાત

વિલેજ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન કમિટિ (વીસીપીસી) એ સ્થાનિક સમુદાયનાં લોકોનું જૂથ છે, જે સમુદાયનાં તમામ બાળકોનું કોઈ પણ પ્રકારના શોષણ, પજવણી કે હિંસાથી રક્ષણ થાય તે સુનિશ્ચિત કરવાની જવાબદારી ધરાવે છે. તેમ જ બાળકોના હકારાત્મક વિકાસને સહાયક અને તેવું રક્ષણાત્મક અને સક્ષમ વાતાવરણ ઊભું કરવાની જવાબદારી ધરાવે છે. આઈસીપીએસ અનુસાર દેશનાં તમામ ગામો તથા શહેરી વિસ્તારોમાં આવી સમિતિઓ સ્થાપવી જરૂરી છે. બાળકો જે સમુદાયમાં રહેતાં હોય તે સમુદાય જ બાળકોનું રક્ષણ સુનિશ્ચિત કરી શકે છે કારણ કે સમુદાય જ પોતાનાં બાળકોની સમસ્યાઓ શ્રેષ્ઠ રીતે સમજી શકે છે. બાળ અધિકારોનો ભંગ કરવાની સ્થિતિ સાર્વત્રિક છે. પોલીસ કે અન્ય સત્તા તંત્રો કરતાં સમુદાય કે ગામનાં સભ્યો જ આવી સ્થિતિ વિશે તાકીદે જાણકારી મેળવે છે. વળી, સમુદાયનાં સભ્યો બાળ અધિકારના સંભવિત ઉલ્લંઘન વિશે જાણકારી મેળવી શકે છે અને આવો ભંગ થતો અટકાવી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો બાળકનાં લગ્ન નક્કી થયાં હોય, તો પાડોશમાં રહેતાં સામુદાયિક સભ્યોને આ વિશે તાકીદે જાણ થાય છે અને આવાં લગ્ન અટકાવવા માટેના પ્રયત્નો કરી શકે છે અથવા તો સંબંધિત સત્તા તંત્રને જાણ કરી શકે છે. જો બાળક પાસે મજૂરી કરાવવામાં આવતી હોય, તો તે સમુદાયમાં રહેતાં લોકોને આ વિશે તાત્કાલિક જાણ થાય છે. તેઓ તે બાળક પાસે મજૂરી ન કરાવવાની બાળકના માતા-પિતાને સલાહ આપી શકે છે. ઉપરાંત, બહારની વ્યક્તિની સરખામણીએ સમુદાયનાં સભ્યો દ્વારા જણાવવામાં આવેલા ઉપાયોને ઝડપથી સ્વીકારવામાં આવે છે અને આવા ઉપાયોને માનની નજરે જોવામાં આવે છે.

વીસીપીસીનાં સભ્યો

વીસીપીસીમાં ૧૨ કે ૧૫ સભ્યો હોઈ શકે છે અને દરેક બેઠક (મિટિંગ)માં ઓછામાં ઓછા ૧૦ સભ્યો હાજર રહે તે અપેક્ષિત છે. વીસીપીસીની સૂચિત રચના નીચે પ્રમાણે છે:

- હેડ માસ્ટર દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવેલાં બે બાળ પ્રતિનિધિઓ (જે પૈકી ઓછામાં ઓછી એક છોકરી હોવી જોઈએ),
- ડીસીપીયુનો સભ્ય
- આંગણવાડી કાર્યકર્તા
- શાળાના શિક્ષક કે શિક્ષકો
- ઓકિઝલિયરી નર્સ મિડવાઈફ (એએનએમ)
- આશા કાર્યકર્તા
- સ્કૂલ મેનેજમેન્ટ કમિટિ (શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ - એસએમસી)ના સભ્ય કે સભ્યો - મહિલા સહિતનાં ત્રણ

વીસીપીસીની રચના

સરપંચ (ગ્રામ પંચાયતના વડા)ની પહેલ થકી વીસીપીસીની રચના થઈ શકે છે. સરપંચ ગ્રામ સભાની મિટિંગ બોલાવી શકે છે, જેમાં પુખ્ત લોકોની સાથે-સાથે ગામ કે શહેરનાં તમામ બાળકોને પણ એકત્રિત કરી શકાય છે. આવી સભા દરમિયાન, સરપંચ વીસીપીસી સ્થાપવાની જરૂરિયાત અંગે રજૂઆત કરે છે અને તેના ઉદ્દેશ્યો તથા આદેશો જણાવે છે. સાથે જ તેઓ સમિતિની રચના વિશે તથા બાળ સભ્યો સહિતનાં તમામ સભ્યોની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરે છે. બાળકો સહિતનાં મોજૂદ સભ્યો વીસીપીસી માટેના યોગ્ય સભ્યો અંગે ચર્ચા કરે છે તથા સભ્યો નક્કી કરે છે. બાળ સભ્યો બાળકો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે, જ્યારે તે માટેની મંજૂરી વીસીપીસી માટે નક્કી કરવામાં આવેલા પુખ્ત સભ્યો દ્વારા આપવામાં આવે છે. વીસીપીસીની પસંદગી ગ્રામ પંચાયતમાં ઠરાવ તરીકે પસાર થવી જોઈએ.

ગ્રામવાસીઓ અને શિક્ષક

- નાગરિક સમાજના પ્રતિનિધિઓ
- સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સહિતનાં યાવીરૂપ ગ્રામ સભ્યો, જે વિવિધ જૂથો અને વિવિધ આર્થિક વર્ગમાંથી આવતાં હોવાં જોઈએ
- સરપંચ, ગ્રામ પંચાયત, જેઓ સમિતિના ચેરપર્સન હશે.

વીસીપીસીની ભૂમિકાઓ તથા જવાબદારીઓ

સમુદાય આધારિત વ્યવસ્થાઓ અને પ્રક્રિયાઓ બાળકોનું રક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે સૌથી વધુ અસરકારક રહે છે. કારણ કે, બાળકો સમુદાયમાં રહે છે અને ગામમાં કે શહેરી વિસ્તારમાં બનતી વિવિધ ઘટનાઓથી સમુદાય વાકેફ હોય છે. વળી, સમુદાયનાં સભ્યો સમુદાયની વર્તણૂકને, જાહેર મતને તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓને પ્રભાવિત કરી શકે છે. સમુદાયનાં સભ્યો જ બાળ સુરક્ષાના પ્રશ્નો પર શ્રેષ્ઠ રીતે દેખરેખ રાખી શકે છે.

વીસીપીસીની મુખ્ય ભૂમિકા સમુદાયનાં બાળકોનું બાળ અધિકારોના તમામ પ્રકારના ભંગ સામે રક્ષણ કરવાની અને ગામ કે સમુદાયમાં બાળકો માટેનું રક્ષણાત્મક અને સક્ષમ વાતાવરણ પૂરું પાડવાની છે. બાળકોની સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરવામાં વીસીપીસી વિવિધ ભૂમિકાઓ ભજવી શકે છે. તે પૈકીની કેટલીક ભૂમિકાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

જાગૃતિ ફેલાવવી

બાળકો અને માતા-પિતા બાળ લગ્ન, બાળ મજૂરી, બાળકોની ગેરકાયદે હેરફેર, શાળા છોડી દેવી, શારીરિક સજા, પજવણી વગેરે જેવા બાળ સુરક્ષાને લગતા વિવિધ પ્રશ્નો વિશે જાણકારી ધરાવતાં નથી. વીસીપીસીએ બાળ સુરક્ષાની દરેક સમસ્યા અને આવી સમસ્યાને

નિવારવા માટેની ઉપલબ્ધ કાયદાકીય જોગવાઈઓ અંગેની માહિતી વિશે જાણકારી આપવી જોઈએ ગ્રામ સભા, ખેડૂતોની બેઠક, એસએચજી મિટિંગ, માતા-પિતા અને શિક્ષકની મિટિંગ, તહેવારો દરમિયાન સામુદાયિક સભ્યોનું એકત્રીકરણ, ગામમાં સામાજિક પ્રસંગો પર કે શાળાના મેળાવડામાં તથા વીસીપીસીના સભ્ય ઘરની મુલાકાત લે તે દરમિયાન આવી માહિતીની આપ-લે કરી શકાય છે.

બાળ હક્કોના ભંગનો અણસાર મેળવી લેવો

વીસીપીસીનાં સભ્યો સમુદાયમાં રહેલી સમસ્યાઓ પારખી લેવાની આગવી સૂઝ ધરાવે છે અને બાળ અધિકારોના સંભવિત ભંગને તેઓ સૌથી પહેલાં પારખી શકે છે. જેમ કે, જો બાળકનાં લગ્ન નક્કી થયાં હોય, તો સમુદાયમાં આ સમાચાર ફેલાશે અને વીસીપીસી દ્વારા સમયસરની દરમિયાનગીરી કરવામાં આવે તો આવાં લગ્ન અટકાવી શકાય છે.

સ્પોન્સરશિપ માટે લાયક પરિવારો કે બાળકો નક્કી કરવાં તથા ફોસ્ટર કેર માટે બાળકો નક્કી કરવાં

આઈસીપીએસ સમુદાયમાં સ્પોન્સરશિપ માટેની યોગ્યતા ધરાવનારાં બાળકો નક્કી કરવામાં ડીસીપીસીને મદદ કરવાની સમિતિને સૂચના આપે છે. અત્યંત ગરીબ પરિવારનાં બાળકો તેમનું શિક્ષણ મેળવી શકે અને બાળ મજૂરી, બાળ લગ્ન કે અન્ય કોઈ સમસ્યાનો ભોગ ન બને તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે ગુજરાતમાં દર મહિને એપ્રિલ-૨૦૧૬થી રૂ. ૩,૦૦૦ની સ્પોન્સરશિપ આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત, વીસીપીસી પાલક માતા-પિતાની જરૂરિયાત ધરાવનારાં બાળકો નક્કી કરી શકે છે. બાળકનું પાલન કરનાર પરિવારને બાળકની કાળજી, તેના રક્ષણ અને શિક્ષણ બદલ દર મહિને રૂ. ૨,૦૦૦ આપવામાં આવે છે.

કાર્યલક્ષી આયોજન તૈયાર કરવું

વીસીપીસીએ ગામમાં બાળ સુરક્ષાને લગતી તમામ સમસ્યાઓ તથા તેનો ભોગ બનનારા પરિવારો કે બાળકો અંગેની નોંધ તૈયાર કરીને દરેક સમસ્યાના નિવારણ માટે કાર્યલક્ષી આયોજન વિકસાવવું જોઈએ. આ કાર્યલક્ષી આયોજન સમસ્યાનો સામનો કરી રહેલા દરેક કુટુંબ કે બાળકને ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ. વીસીપીસીનાં સભ્યો હોય તે બાળકોને વિશ્વાસમાં લઈને તેમની વાત સાંભળવી જોઈએ, કારણ કે તેઓ બાળકોના વાસ્તવિક પ્રશ્નોને રજૂ કરી શકે છે.

માસિક આયોજન અને સમીક્ષા માટેની (રિવ્યૂ) મિટિંગ

વીસીપીસી દર મહિને સમીક્ષા અને આયોજન માટેની મિટિંગ હાથ ધરે તે અપેક્ષિત છે. મિટિંગ દરમિયાન, અગાઉના મહિને લેવાયેલા

ભાડભીડ ગામમાં બાળ લગ્ન અટકાવવામાં વીસીપીસીની સક્રિય ભૂમિકા

ભાવનગર જિલ્લાનો ભાલ પ્રદેશ યુનિસેફના ચાઇલ્ડ રાઇટ્સ (બાળ અધિકારો અંગેના) પ્રોજેક્ટ હેઠળ સમાવિષ્ટ છે. આ ભાલ તાલુકામાં આવેલા ભાડભીડ નામના ગામનો કેસ સ્ટડી છે. આ ગામ આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને શૈક્ષણિક સ્તરે ઘણું જ પછાત છે. પ્રોજેક્ટની દરમિયાનગીરી હેઠળ, સ્થાનિક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાએ બાળકોનું જૂથ, કિશોરીઓનું જૂથ તથા ગ્રામ બાળસુરક્ષા સમિતિ (વી.સી.પી.સી. - વિલેજ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન કમિટી) જેવાં ગ્રામ્ય કક્ષાનાં ઘણાં જૂથોની રચના કરી છે. ઉપરાંત ગામમાં ગ્રામ માહિતી કેન્દ્ર (વિલેજ ઇન્ફર્મેશન સેન્ટર) પણ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. આ જૂથો તેમના ગામમાં બાળકોની સુરક્ષાને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા માટે તથા તેની સમીક્ષા કરવા માટે નિયમિતપણે મળે છે. તેમની સમજ અને સક્રિયતાને પગલે ગામનાં બાળકો માટે હકારાત્મક પરિણામો હાંસલ કરી શકાયાં છે.

ક્લસ્ટર રિસોર્સ પર્સન (સીઆરપી) દ્વારા ભાડભીડ ગામની કિશોરીઓ સાથે બેઠકનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં માહિતી મળી હતી કે બે તરૂણીઓનાં ટૂંક સમયમાં જ ઘણી નાની વયે લગ્ન થવાનાં હતાં. આ સમાચારને સીઆરપીએ ગંભીરતાથી લઈને તાકીદે વીસીપીસીની બેઠક બોલાવી હતી અને સભ્યો સાથે આ

મુદ્દાની ચર્ચા કરી હતી.

વીસીપીસીના એક સભ્ય શ્રી દાનાભાઈ ભરવાડ - જેમનાં લગ્ન પણ બાળવયે જ કરવામાં આવ્યાં હતાં, જેના કારણે તેમને ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. બાળ અધિકારો અને બાળ સુરક્ષાના પ્રોજેક્ટ હેઠળ મળેલી તમામ તાલીમો અને જ્ઞાનને પગલે દાનાભાઈ ખાસ કરીને બાળકો અને બાળલગ્નની સમસ્યા પ્રત્યે વધુ સંવેદનશીલતા ધરાવે છે. તેથી આ મુદ્દાને ગંભીરતાથી લઈને તેમણે દરમિયાનગીરી કરી અને લગ્ન થતાં અટકાવ્યાં. કિશોર વયની છોકરીઓના પરિવારોની મુલાકાત લઈને દાનાભાઈ તેમનાં માતા-પિતા સાથે આ મુદ્દા અંગે વિગતવાર ચર્ચા કરી. આખરે, દાનાભાઈ પરિવારોને સમજાવવામાં અને લગ્નને બે વર્ષ સુધી અટકાવવામાં સફળ થયા. બાળલગ્ન થતાં અટકાવવામાં વીસીપીસી દ્વારા કરવામાં આવેલી આ સફળ દરમિયાનગીરી હતી અને બાળ લગ્નની વિપરિત અસરો અંગે સમુદાયોમાં સંવેદનશીલતાનો પ્રસાર કરવા માટે પ્રોજેક્ટ હેઠળનાં અન્ય ગામોમાં આ દ્રષ્ટાંતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સ્ત્રોત: યુનિસેફ ગુજરાત દ્વારા વિકસાવવામાં આવેલા કેસ સ્ટડીમાંથી

નિર્ણયોની સમીક્ષા કરવી જોઈએ અને આગામી મહિના માટેનાં આયોજનો નક્કી કરવાં જોઈએ. ઉપરાંત, મિટિંગ દરમિયાન, ગામનો એક્શન પ્લાન, સ્પોન્સરશિપ કે ફોસ્ટર કેર માટેનો કોઈ પણ સૂચિત કેસ વગેરેની પણ સમીક્ષા કરવી જોઈએ.

સ્થાનિક સ્તરનાં અન્ય જૂથો સાથે સહનિર્દેશન કરવું

વીસીપીસીએ અન્ય જૂથો સાથે મળીને સામુદાયિક સ્તરે કામ કરવું જોઈએ. વીસીપીસીનાં સભ્યો વિવિધ સમસ્યાઓનું નિવારણ કરતી વખતે સ્થાનિક સ્તરનાં વિવિધ જૂથોની સહાય મેળવી શકે છે. જેમ કે, જો શાળામાં સુરક્ષા સંબંધિત કોઈ સમસ્યા હોય તો વીસીપીસી એસએમસીના સભ્યોની મદદ લઈ શકે છે કારણ કે તેઓ સમસ્યા ઉકેલવા માટે વધુ સજ્જ હોય છે. તે જ રીતે, જો સ્વાસ્થ્ય અને પોષણ સંબંધિત સમસ્યા હોય, તો ગ્રામ સંજીવની અને સુખાકારી સમિતિ (વીએચએસએનસી)ની મદદ મેળવી શકાય છે. સમુદાયનાં વિવિધ જૂથો દ્વારા સામૂહિક પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો સમુદાયનાં બાળકો માટે વધુ સલામત વાતાવરણ સુનિશ્ચિત કરી શકાય છે.

અમલ કરનારા સત્તા તંત્રને સાવધ કરવું

વીસીપીસી બાળ અધિકારોના ઉલ્લંઘનની પ્રવૃત્તિઓને અટકાવી ન

શકી હોય તેવા ઘણા દાખલાઓ મોજૂદ છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો કોઈ ગુનાખોર ટોળકી ગેરકાનૂની પ્રવૃત્તિઓ માટે બાળકોની ગેરકાયદે હેરફેર કરતી હોય તો વીસીપીસી આવી પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવા માટે સક્ષમ ન હોઈ શકે. વીસીપીસી બાળ અધિકારોનો ભંગ કરતી પરિસ્થિતિઓને અટકાવી ન શકે, તેવા સંજોગોમાં વીસીપીસીએ કાયદાનો અમલ કરતા સત્તા તંત્ર - નજીકના પોલીસ મથકના પોલીસ, ડીસીપીયુ, સીડબલ્યુસી, ચિલ્ડ્રન્સ હોમ્સ, ચાઇલ્ડ મેરેજ પ્રોહિબિશન ઓફિસર (બાળ લગ્ન અટકાવનારા અધિકારીઓ) અને લેબર ઓફિસર્સ (શ્રમ અધિકારીઓ)ને સાવધ કરવા જોઈએ. એ જાણવું જરૂરી છે કે વીસીપીસી કાયદાની અમલ બજાવણી કરનારી સંસ્થા નથી, તેથી તે આદેશ પસાર નથી કરી શકતી. તે સુવિધા પૂરી પાડનાર અને મદદ કરનારી સમિતિ છે. જે સહાય પૂરી પાડી શકે છે, વાટાઘાટ કરી શકે છે અને મૈત્રીપૂર્ણ ઉકેલ લાવી શકે છે. તેથી જ વીસીપીસી કાયદાની અમલ બજાવણી કરતાં સત્તા તંત્રો સાથે સંકળાય તે જરૂરી છે.

બાળકો માટે સુરક્ષિત વાતાવરણ સર્જવામાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની ભૂમિકા

પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ તેમના ગામ કે સમુદાયમાં બાળ સુરક્ષાના

પંચાયત કચેરીમાં નીચેના સંપર્ક સાધવા માટેના ફોન નંબરો દર્શાવવા

- સ્પેશ્યલ જુવેનાઇલ પોલીસ યુનિટ
- ચાઇલ્ડ વેલ્ફેર કમિટી
- જુવેનાઇલ જસ્ટિસ બોર્ડ
- ડિસ્ટ્રિક્ટ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન ઓફિસર
- જે-તે વિસ્તારના સામાજિક કાર્યકર્તાઓ
- તાલુકા અને જિલ્લામાં બાળકો સાથે કામ કરનાર એનજીઓ (સ્વૈચ્છિક સંસ્થા)
- વીસીપીસી અને ટીસીપીસીનાં સભ્યો
- ચાઇલ્ડ લાઇન (૧૦૯૮)
- જિલ્લાની ચાઇલ્ડ કેર ઈન્સ્ટીટ્યુશન્સ (બાળ સંભાળ સંસ્થાઓ)

પ્રશ્નોને સમજે અને તે અનુસાર પગલાં લે તે જરૂરી છે. જેથી ગામ કે સમુદાય, બાળકો માટે સલામત સ્થળ બની રહે. પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ બાળ સુરક્ષા માટે વિવિધ સ્તરે સરકારી વ્યવસ્થા તંત્ર અને સ્થાનિક સ્તરનાં અન્ય જૂથો સાથે મળીને, ગ્રામ્ય સ્તરે બાળસુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

બાળલગ્ન

- બાળલગ્નની હાનિકારક અસરો વિશે - આરોગ્યનાં જોખમો, તકોની વંચિતતા અને સંભવિત જોખમો વિશે સમુદાયનાં સભ્યોમાં જાગૃતિ ફેલાવવી.
- સમુદાયનાં સભ્યોને કાયદાની જોગવાઈઓ વિશે માહિતી આપવી
- બાળલગ્નો પ્રત્યે સાવધ રહેવું અને તે અટકાવવા માટે કાયદાનો ઉપયોગ કરવો. જો તમે આવાં લગ્ન થતાં અટકાવી ન શકતા હો, તો પોલીસ કે ચાઇલ્ડ મેરેજ પ્રોહિબિશન (બાળ લગ્ન અટકાવનાર) અધિકારીને કે જિલ્લા બાળ સુરક્ષા એકમ (ડિસ્ટ્રિક્ટ ચાઇલ્ડ પ્રોટેક્શન યુનિટ)ને જાણ કરવી.
- જો લગ્ન અટકાવી ન શકાય, તો વર અને કન્યા લગ્નની કાનૂની વયે પહોંચે ત્યાં સુધી લગ્ન પાછા ઠેલવાં માટે વર અને કન્યાનાં માતા-પિતા સાથે મસલત કરવી અને ત્યાં સુધી બાળકોને નિશાળે મોકલવા માટે માતા-પિતાને પ્રોત્સાહિત કરવાં.
- બાળલગ્ન વિશેની જાણકારી મેળવવા માટે ગામમાં ૧૮ વર્ષ કરતાં નીચેની વયનાં બાળકોનો રેકોર્ડ રાખવો તથા બાળલગ્નનો

ભોગ બની શકે તેવાં સંભવિત બાળકોની નોંધ કરવી. ચોક્કસ નિરૂપણ અને વહેલી તકે દેખરેખ રાખવાથી બાળલગ્ન અટકાવી શકાય છે.

બાળમજૂરી

- વિવિધ સામુદાયિક મેળાવડા, બેઠકો, ગ્રામ સભા વગેરે દરમિયાન બાળમજૂરી તથા તેની હાનિકારક અસરો વિશે જાગૃતિ ફેલાવવી.
- સમુદાયનાં સભ્યોને કાયદાની જોગવાઈ વિશે જાણકારી આપવી.
- જે પરિવારનાં બાળકો કામ કરતાં હોય તે પરિવારોની મુલાકાત લેવી, માતા-પિતાને તેમનાં બાળકોને શાળામાં પ્રવેશ અપાવવા અને નિયમિતપણે શાળાએ મોકલવા માટે સમજાવવાં.
- શાળામાં બાળકોની ગેરહાજરી ઘટાડવા માટેના, શિક્ષણમાં બાળકોનો રસ જાળવી રાખવા માટેના તથા શિક્ષણની ગુણવત્તા વધારવા માટેના વિવિધ ઉપાયો વિશે શિક્ષકો સાથે ચર્ચા કરવી.
- તમામ બાળકોને કોઈ પણ મુશ્કેલી વિના શાળામાં પ્રવેશ મળે તે સુનિશ્ચિત કરવું.
- શાળા સુધીની પહોંચ વધારવાના પ્રશ્નો, શિક્ષણની ગુણવત્તા, શારીરિક સજા, શિક્ષકોનું ગેરહાજર રહેવું, મધ્યાહન ભોજન, શાળામાં સ્વચ્છતા વગેરેને લગતા પ્રશ્નો ઉઠાવવા માટે એસએમસીને ઉત્તેજન આપવું. ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણના અભાવ અને શારીરિક સજા એ બાળકોને શાળા છોડવાની ફરજ પાડનારાં સૌથી મહત્વનાં પરિબળો છે, જેના પરિણામે બાળકો મજૂરી તરફ વળે છે.
- મજૂરીકામ, ખેતીકીય અને બિન-ખેતીકીય કામમાં જોડાયેલાં બાળકો વિશે સમુદાયની મદદથી માહિતી મેળવવી અને પંચાયતમાં આવા બાળકોનો ડેટા (માહિતી) જાળવવો.
- બાળ મજૂરીના કેસ વિશે ૧૦૯૮ પર ફોન કરીને ચાઇલ્ડ લાઇનને જાણ કરવી.
- બાળ મજૂરીની વિપરિત અસરો વિશેનાં તથા નોકરી પર રાખનાર પરની કાનૂની કાર્યવાહી વિશેનાં જાગૃતિ અભિયાનોને સહાય પૂરી પાડવી અને આવાં અભિયાનોનું આયોજન કરવું.
- એમજીનરેગા કાર્યક્રમોને વેગ આપવો જેથી વધુને વધુ પુખ્તો રોજગારી મેળવી શકે અને બાળકોને તેમના પરિવારોને સહાય કરવા માટે મજૂરીકામ કરવાની ફરજ ન પડે.
- એમજીનરેગા હેઠળ ગ્રામીણ દેખરેખ સમિતિ (વિલેજ વિજિલન્સ એન્ડ મોનિટરિંગ કમિટિ) બાળમજૂરીને નાબૂદ કરવા માટે સતત દેખરેખ હાથ ધરે તે સુનિશ્ચિત કરવું.

બાળકો અને સ્થળાંતર

- સ્થળાંતર કરી રહેલા કે સ્થળાંતરિત પરિવારોમાં, તેમની સામેના

સંભવિત પડકારો વિશે જાગૃતિ ફેલાવવી.

- સ્થળાંતર કરનારા પરિવારો કે વ્યક્તિઓને ઓળખ કાર્ડ કે ગ્રામ પંચાયત દ્વારા જારી કરવામાં આવેલા પત્ર સાથે રાખવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવાં. આ પત્ર કે કાર્ડ, સ્થળાંતરની જગ્યાએ સહાય મેળવવા માટે તથા સુરક્ષા મેળવવા માટે ઘણું ઉપયોગી પુરવાર થશે.
- વસવાટના મૂળ ગામ (સોર્સ વિલેજ)માં વસતા સ્થળાંતર કરનારા પરિવારોની યાદી તૈયાર કરવી અને એસએમસી સાથે મળીને તેમને શાળામાંથી સ્થળાંતર (માઈગ્રેશન) કાર્ડ મેળવવામાં મદદ પૂરી પાડવી અને જે જગ્યાએ સ્થળાંતર કરવામાં આવે ત્યાંની શાળામાં બાળકોને પ્રવેશ અપાવવા માટે માતા-પિતાને સમજાવવાં.
- સ્થળાંતર કરીને જે-તે જગ્યાએ આવી પહોંચેલા પરિવારોની યાદી તૈયાર કરવી અને તેમનાં બાળકોને શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ (એસએમસી)ની મદદથી શાળામાં પ્રવેશ અપાવવામાં મદદ કરવી.
- જો મૂળ ગામ (રહેઠાણનું) હોય તો, એસએમસીને સર્વ શિક્ષા અભિયાનની મદદથી સિઝનલ હોસ્ટેલ માટે અરજી કરવા અને હોસ્ટેલ શરૂ કરવા અથવા તો સમુદાયનાં સભ્યોની મદદથી સમુદાય માટેની હોસ્ટેલ શરૂ કરવા માટે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવું.

શારીરિક અને માનસિક સજા

- બાળકોને શાળાએ કે ઘરે, શારીરિક કે માનસિક સજા કરવાની વિપરિત અસરો વિશે સમુદાયનાં સભ્યોમાં જાગૃતિ ફેલાવવી.
- બાળકોને શાળાએ કે ઘરે, તેમને કરવામાં આવેલી સજા વિશે વીસીપીસી કે એસએમસીમાં જણાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવાં.
- શાળામાં સજાનો કોઈ કિસ્સો હોય તો હેડ માસ્ટર કે કોઈ શિક્ષક સાથે તે અંગે અને આવી સજા અટકાવવા અંગે ચર્ચા કરવી.
- જો શાળામાં સજા કરવામાં આવી હોય, તો ડિસ્ટ્રિક્ટ એજ્યુકેશન ઓફિસર (જિલ્લા શિક્ષણ અધિકારી)ને તેની જાણ કરવી.

ભેદભાવ તથા ઉપેક્ષા

- બાળકોમાં જાગૃતિ ફેલાવવી કે તમામ બાળકો સમાન છે અને તેમણે વય, જાતિ, જ્ઞાતિ, વર્ણ, રંગ, ધર્મ, પ્રદેશ, શારીરિક ક્ષમતા અને સંપત્તિના આધારે અન્ય બાળકો સાથે ભેદભાવ રાખવો જોઈએ નહીં.
- ગ્રામ્યકક્ષાની તમામ મિટિંગમાં ભેદભાવ અને ઉપેક્ષાના પ્રશ્ન અંગે ચર્ચા કરવી અને કોઈ પણ પ્રકારની અસમાનતાના આધારે ભેદભાવ રાખવો એ ગુનો છે તે જણાવવું.
- એસએમસી સાથે મળીને, શાળામાં ખાસ કરીને વર્ગખંડમાં અને

મધ્યાહન ભોજનની પ્રવૃત્તિ દરમિયાન જાતિ, જ્ઞાતિ, સંપત્તિ, સક્ષમતા વગેરેના આધારે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ કે ઉપેક્ષા ન કરવામાં આવે તેનું ધ્યાન રાખવું.

- બાળકો સાથે વાતચીત કરવા દરમિયાન ભેદભાવ અને ઉપેક્ષાના પ્રશ્ન અંગે ચર્ચા કરવી અને આ પ્રકારના ભેદભાવ કે ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે કે કેમ તે વિશે જાણકારી મેળવવી અને તે અંગે આગળની કાર્યવાહી હાથ ધરવી.

શાળા છોડી દેનારાં બાળકો

- ગામની તમામ મિટિંગ તથા મેળાવડાઓમાં આરટીઈ (શિક્ષણનો અધિકાર) એક્ટની જોગવાઈઓ વિશેની માહિતીનો પ્રસાર કરવો, જેથી ગામની દરેક વ્યક્તિને આ અધિકાર વિશે જાણકારી મળી રહે.
- શાળા છોડી દેનારાં બાળકો વિશે માહિતી મેળવવી અને તેમના વિશે નિયમિત રીતે માહિતી મેળવતાં રહેવું.
- શાળા છોડી દેનારાં બાળકોના પરિવારોની મુલાકાત લેવી, માતા-પિતાને તેમનાં બાળકોને ફરીથી શાળામાં દાખલ કરાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવાં.
- સમીક્ષા કરવા માટે એસએમસી સાથે જોડાવું.

બાળકોની જાતીય પજવણી

- પ્રથમ ચરણ એ છે કે એ સમજવું જોઈએ અને સ્વીકારવું જોઈએ કે બાળકો જાતીય પજવણીનો ભોગ બની શકે છે અને તેની સાથે પરિવારમાં કે પરિવારની બહાર આવો દુર્વ્યવહાર થઈ શકે છે.
- સમુદાયમાં બાળકની જાતીય પજવણી વિશે જાગૃતિ ફેલાવવી અને બાળકોને તેમના શરીર વિશે, સારા અને ખરાબ સ્પર્શ વચ્ચેનો તફાવત પારખવાની, ના પાડતાં શીખવાની અને આવા કિસ્સા અંગે જાણ કરવાની સમજ પૂરી પાડવી.
- સમુદાયનાં સભ્યોને કાયદાની જોગવાઈઓ વિશે માહિતી પૂરી પાડવી.
- બાળકોને જાતીય પજવણી વિશે માહિતી આપવા અને આવી પજવણી સામે પોતાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું તે વિશેનું જ્ઞાન આપવા માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ કે નિષ્ણાતોની મદદ મેળવવી.
- જો કોઈ બાળક તમને જાતીય પજવણી વિશે વાત કરે, તો તેની વાત ધ્યાનથી સાંભળો અને બાળકને વિશ્વાસમાં લો. બાળકને એ વાતની ખાતરી કરાવો કે તે જે પણ કહે છે તે વાતને ગુપ્ત રાખવામાં આવશે. સાથે જ, બાળકને એ જણાવવું જોઈએ કે તેની પજવણી કરવામાં આવી, તે માટે તે દોષિત નથી. આમ કરવાથી

બાળક પોતાને દોષિત ઠેરવશે નહીં કે શરમ અનુભવશે નહીં.

- બાળકને જેના પર વિશ્વાસ હોય અને જે તેને મદદ કરી શકે તેવી પુખ્ત વયની વ્યક્તિને તે તેની સાથે થતી પજવણી વિશે જણાવે તે માટે પ્રોત્સાહિત કરો - આવી વ્યક્તિ તેના માતા કે પિતા, શિક્ષક, મિત્રની માતા કે બાળક જેની સાથે સલામતી અનુભવે તેવી આડોશ-પાડોશની કોઈ પણ જવાબદાર વ્યક્તિ હોઈ શકે છે.
- જો આવો કિસ્સો બને, તો પરિવાર અને બાળક સાથે વાત કરો. તેમને માહિતી પૂરી પાડીને તથા તેમને સલાહ તથા ખાતરી પૂરી પાડીને તેમને મદદ કરો. જો તેઓ પોલીસ કેસ દાખલ કરવા માંગતા હોય, તો તેમને મદદ કરો.
- બાળકની પજવણીના કેસ વિશે જિલ્લા વડા મથક સ્થિત ડીસીપીયુ કે સીડબલ્યુસીને જાણ કરવી.
- સ્થાનિક પોલીસ, એસજેપીયુ, ડીસીપીયુ, સીડબલ્યુસી, ચાઇલ્ડલાઇન અને બાળકોના પ્રશ્નો પર કામ કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સંપર્કની વિગતો હાથવગી રાખવી અને તેને પંચાયતમાં સ્પષ્ટ નજરે ચઢે તેવી જગ્યાએ દર્શાવવી જેથી લોકો પણ આવી માહિતી મેળવી શકે.
- મુલાકાતીઓનું આ સમસ્યા તરફ ધ્યાન જાય તે માટે બાળક સાથે થતી પજવણીનાં ચિત્રો ધરાવતાં પોસ્ટર્સ દર્શાવવાં.

વિકલાંગતા ધરાવતાં બાળકો

- સૌ પ્રથમ તો સભ્યો, વિકલાંગતાના વિવિધ પ્રકારો વિશે જાણકારી મેળવે તે જરૂરી છે. જો આમ થાય, તો જ તેઓ અન્ય લોકોને મદદ કરી શકશે કારણ કે વિવિધ પ્રકારની વિકલાંગતાઓ ખાસ પ્રકારની અને ચોક્કસ દરમિયાનગીરીની જરૂરિયાત ધરાવતી હોય છે.
- વિકલાંગતા ધરાવનારાં બાળકો માટે સેવા પૂરી પાડનારાં સંગઠનો સાથે સંપર્ક પ્રસ્થાપિત કરવો અને આવાં સંગઠનોને જરૂરિયાત ધરાવનારાં લોકો સાથે જોડવાં.
- માતા-પિતા, પરિવારો તથા કાળજી રાખનારી વ્યક્તિઓને વિકલાંગતા ધરાવનારાં બાળકોની ચોક્કસ જરૂરિયાતોથી વાકેફ કરવાં. આ માટે માતા-પિતા સાથે મિટિંગમાં અથવા તો રૂબરૂ વાતચીત કરી શકાય.
- આંગણવાડી/આશા કાર્યકર્તાઓ અને શિક્ષકોને વિકલાંગતા ધરાવનારાં બાળકોની ચોક્કસ જરૂરિયાતોથી વાકેફ કરવાં અને આવાં બાળકોના અધિકારો વિશે જાગૃતિ ફેલાવવી અને સંવેદનશીલતાનો પ્રસાર કરવો.
- વિકલાંગતા ધરાવનારાં બાળકો સાથે ભેદભાવપૂર્ણ વ્યવહાર નથી કરવામાં આવતો અને તેમની ચોક્કસ જરૂરિયાતોને ધ્યાન રાખવામાં આવે છે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે શાળાઓ અને સેવા પૂરી પાડતી અન્ય સંસ્થાઓ પર દેખરેખ રાખવી. ■

૧૪મા નાણાં પંચની ભલામણો અને કેન્દ્રીય બજેટ, ૨૦૧૬ વહીવટી ફેરફાર અને વિકેન્દ્રીકરણ માટેની સંભવિતતાઓ

‘ઉન્નતિ’ના સ્વખી શાહ દ્વારા લખાયેલા આ લેખમાં 2016ના કેન્દ્રીય બજેટ અંગે નાણાં પંચ દ્વારા કરવામાં આવેલી ભલામણો અંગેના વિવિધ વિચારો રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ માટે ‘યોજના’, ‘ડાઉન ટુ અર્થ’, ‘ફાઇનાન્શિયલ એક્સપ્રેસ’ વગેરેમાં પ્રકાશિત થયેલા લેખોમાંથી માર્ગદર્શન મેળવવામાં આવ્યું છે.

ભારત સમવાયી (ફેડરલ) લોકશાહી ધરાવતો દેશ છે. સમવાયી લોકશાહી શાસનની એવી વ્યવસ્થા છે, જેમાં સરકારમાં નાગરિકોની સમાન ભાગીદારી હોય છે અને સરકાર બે સાર્વભૌમ સ્તરે વિભાજિત હોય છે - રાષ્ટ્રીય સ્તરે અને રાજ્ય સ્તરે અર્થાત્ કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર. ભારતીય બંધારણ અનુસાર, કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારનાં કાર્યોને સ્પષ્ટપણે સીમાંકિત કરવામાં આવ્યાં છે. બંને શાસન વ્યવસ્થા જેના પર અધિકાર ક્ષેત્ર ધરાવતી હોય તેવા કેટલાક વિષયોને પ્રવર્તમાન સૂચિ (યાદી)માં નોંધવામાં આવ્યા છે. સમવાયી શાસન વ્યવસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય રાજવિત્તીય અસંતુલન ઘટાડવાનો અને રાજ્યોમાં વેરાના સમાન દરે શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરે જેવી જાહેર સેવાઓ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે. આ ઉદ્દેશ્યો પાર પાડવા માટે ભારતમાં રાજવિત્તીય સમવાયી વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી છે અને વિવિધ બંધારણીય સુધારાઓ દ્વારા તેમાં ઘણા ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે. સાથે જ, સંસાધનોની સોંપણી માટેના માપદંડોમાં પણ ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે. તેમ છતાં, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ અસંતુલન યથાવત છે. સરકારનાં વિવિધ સ્તરોએ સંસાધનો અને ખર્ચની જવાબદારી ક્ષેત્રે સંતુલનનો અભાવ જોવા મળે છે.

કેન્દ્રમાંથી રાજ્યોને કરવામાં આવતી રાજવિત્તીય હસ્તાંતરણની વ્યવસ્થામાં વર્ષો વીતવાની સાથે-સાથે બદલાવ આવ્યો છે. વૈધાનિક હસ્તાંતરણ (સ્ટેચ્યુટરી ટ્રાન્સફર)ના હિસ્સામાં ઘટાડો થયો છે અને આયોજિત ગ્રાન્ટમાં વધારો થયો છે. આયોજિત ટ્રાન્સફરમાં સામાન્ય યોજના સહાય (નોર્મલ પ્લાન આસિસ્ટન્સ)માં (ગાડગિલ-મુખર્જી ફોર્મ્યુલાના આધારે) ઘટાડો થયો છે, જ્યારે કેન્દ્રીય પુરસ્કર્તા યોજનાઓ (સેન્ટ્રલ સ્પોન્સર્ડ સ્કીમ - સીએસએસ) મારફત વિવેકાધીન ગ્રાન્ટમાં વધારો થયો છે. જેમ કે, 2007-08માં બિન વૈધાનિક હસ્તાંતરણ 42.6 ટકા હતી, તે મોટાભાગે સીએસએસ અને રાજ્યના આયોજનોને કેન્દ્રીય સહાય મળી, તેના થકી 2010-11માં વધીને 49.3 ટકા થઈ હતી. 2002-05 અને 2005-11ની વચ્ચેના સમયગાળામાં રાજ્ય માટે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતો ખર્ચ 14થી વધીને 20

ટકા થયો અને સમવર્તી બાબતો પાછળનો ખર્ચ 13થી વધીને 17 ટકા થયો (સ્રોત: 14મા નાણાં પંચનો અહેવાલ). રાજ્યો તેમના ક્ષેત્ર પર અને તેમની રાજવિત્તીય સ્વાયત્તતા પર અતિક્રમણ થઈ રહ્યું હોવાની લાગણી અનુભવે છે. કાર્યક્રમોની રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં અને તેના અમલીકરણમાં રાજ્યોની ભૂમિકા નહિવત્ હોવાથી તેઓ તેમની પ્રાથમિકતાઓ અને સામાજિક-આર્થિક ઉદ્દેશ્યો નક્કી કરી શકે તેમ નથી.

નાણાં પંચ (ફાઇનાન્સ કમિશન) એ કેન્દ્ર તથા રાજ્યોની નાણાંકીય સ્થિતિની સમીક્ષા કરવા માટે દર પાંચ વર્ષે રચવામાં આવતી બંધારણીય સંસ્થા છે. તે સ્થિર તથા સાતત્યપૂર્ણ રાજવિત્તીય પરિસ્થિતિ જાળવી રાખવા માટેના માપદંડો સૂચવે છે. ઉપરાંત, કેન્દ્રએ બંધારણીય ધોરણે રાજ્ય સાથે વિભાજ્ય રકમ (ડિવિઝિબલ પૂલ)ની વહેંચણી કરવાની હોય, તેમાંથી કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે કરની સોંપણી અંગેની ભલામણો પણ નાણાં પંચ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

બીજી જાન્યુઆરી, 2013ના રોજ ડો. વાય. વી. રેડ્ડીના ચેરમેનપદ હેઠળ ચૌદમું નાણાં પંચ (ફોર્ટિન્થ ફાઇનાન્સ કમિશન - એફએફસી) નીમવામાં આવ્યું હતું. આ પંચે 2015-16થી 2020-21 સુધીના સમયગાળા માટેની ભલામણો સુપરત કરી હતી. એફએફસીએ નોંધ્યું હતું કે તાજેતરનાં વર્ષોમાં રાજ્યો માટે ફાળવવામાં આવતા રાજવિત્તીય ભંડોળ (કરવેરાની સોંપણી, બિન-આયોજિત ગ્રાન્ટ, સીએસએસ સહિતની આયોજિત ગ્રાન્ટ)નું પ્રમાણ કુલ વિભાજ્ય રકમ (ડિવિઝિબલ પૂલ)ના સરેરાશ 60 ટકા કરતાં પણ વધારે હતી અને રાજ્યોનો હિસ્સો વધારવાની સંભવિતતા નહિવત્ હતી. બિનશરતી નાણાં (અનટાઇડ મની) માટે રાજ્યોને આધાર પૂરો પાડવાના હેતુથી એફએફસીએ એવી ભલામણ કરી હતી કે રાજ્યોને સંસાધનોની સોંપણી કરવા માટે કરવેરાની સોંપણી એ પ્રાથમિક માર્ગ હોવો જોઈએ. સાથે જ, વિભાજ્ય રકમમાં રાજ્યનો હિસ્સો 32 ટકાથી (13મા નાણાં પંચની ભલામણ અનુસાર) વધારીને 42 ટકા કરવું

જોઈએ. આમ કરવાથી રાજ્યોને તેમની વિકાસલક્ષી યોજનાઓ ઘડવા માટે વધુ રાજવિત્તીય મોકળાશ પ્રાપ્ત થશે. સ્થાનિક સંસ્થાઓ માટેની ગ્રાન્ટ્સની સાથે-સાથે મહેસૂલ ખાધ માટેની મદદરૂપ ગ્રાન્ટ (11 રાજ્યો માટે) અને કોલસાની હરાજીમાં હિસ્સો મળવાથી રાજ્યોને મળતા રાજવિત્તીય ભંડોળમાં ધરખમ વધારો થશે. સ્થાનિક સંસ્થાઓ માટેની મૂળભૂત ગ્રાન્ટ સિવાય, પંચાયત માટે 90:10ના દરે અને નગરપાલિકાઓ માટે 80:20ના દરે કાર્યદેખાવ આધારિત ગ્રાન્ટની જોગવાઈ છે. પાંચ વર્ષના સમયગાળા માટે કુલ રૂ. 2,87,436 કરોડની ગ્રાન્ટની ભલામણ કરવામાં આવી છે. પંચાયત માટેની ગ્રાન્ટ રૂ. 2,00,292 કરોડ છે. બાકીની નગરપાલિકાઓ માટે છે. કેન્દ્રમાંથી રાજ્યોમાં અને રાજ્યોમાંથી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં કરવામાં આવતી સોંપણીની શરતોમાં તથા પ્રોત્સાહનોમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે, જે સરકારના દરેક સ્તરની વિશ્વસનીયતા દર્શાવે છે. સાથે જ 14માં નાણાં પંચે, રાજ્ય નાણાં પંચ (સ્ટેટ ફાઇનાન્સ કમિશન્સ)ને મજબૂત કરવા માટેનાં સૂચનો પણ આપ્યાં છે.

એક એવી સામાન્ય ગેરમાન્યતા પ્રવર્તતી હતી કે રાજ્યોને ફાળવવામાં આવતા ભંડોળની ફાળવણીમાં ધરખમ વધારો કરવામાં આવશે. જો કે, કેન્દ્રએ રાજ્યોને ફાળવવામાં આવતા ખર્ચમાં ઘટાડો કરતાં ઉપરોક્ત ગેરમાન્યતાનો છેદ ઊડી ગયો હતો. 2015-16ના અંદાજ પત્રમાં રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને ચોખ્ખું રૂ. 8,42,963 કરોડ ભંડોળ ફાળવવામાં આવ્યું હતું, જે તેના આગલા વર્ષના રૂ. 6,83,966 કરોડના ફાળવાયેલા ભંડોળ કરતાં 23.2 ટકા વધારે હતું. કેન્દ્રએ કેન્દ્રીય સહાય ધરાવતી મોટાભાગની યોજનાઓ માટે બજેટની ફાળવણી કરવામાં ભારે કાપ મૂક્યો છે અને 24 યોજનાઓને આપવામાં આવતી સહાય બંધ કરી છે. ઉપરાંત કેન્દ્રએ 2014-15ના અંદાજિત બજેટમાં રાજ્ય અને કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોની યોજનાઓ માટેની કેન્દ્રની સહાયતા રૂ. 3,29,712 કરોડ હતી, તે ઘટાડીને 2015-16માં રૂ. 1,95,778 કરોડ કરી છે. પરિણામે, કેન્દ્ર સાથે સંકળાયેલી ગ્રાન્ટ્સનું પ્રમાણ 2010-11માં રાજ્યોને આપવામાં આવતા કુલ ભંડોળના 46 ટકા હતું, તે 2015-16માં ઘટીને 25 ટકા થઈ ગયું છે.

ઘણાં રાજ્યો, તેમાંયે ખાસ કરીને વ્યાપક ગરીબ વસતી અને ઊંચો સામાજિક ખર્ચ ધરાવતાં રાજ્યોની ફરિયાદ છે કે કરવેરાઓની કેન્દ્રીય રકમની વહેંચણી પૂરતી થશે નહીં. ઉદાહરણ તરીકે, કેન્દ્રીય કરવેરાની આવકમાં બિહારના હિસ્સામાં 21 ટકા સુધીનો વધારો થયો છે, પરંતુ રાજ્યને મળતી કેન્દ્રીય ગ્રાન્ટમાં 42 ટકા સુધીનો ઘટાડો થયો છે. પરિણામે, રાજ્યના અંદાજ પત્રમાં આશરે રૂ. 4,000 કરોડની ચોખ્ખી ખોટ થઈ છે. રાજસ્થાનમાં કરવેરાની આવકમાં રાજ્યના હિસ્સામાં 27 ટકા સુધીનો વધારો થયો

અને રાજ્યને મળતી કેન્દ્રીય ગ્રાન્ટમાં 28 ટકા ઘટાડો નોંધાયો છે.

14માં નાણાં પંચે સૂચવ્યું છે કે કેન્દ્રીય પુરસ્કર્તા યોજનાઓ (સેન્ટ્રલી સ્પોન્સર્ડ સ્કીમ)ના અમલીકરણ માટે રાજ્યોએ વધુ રાજવિત્તીય જવાબદારીની વહેંચણી કરવી જોઈએ. ગુણવત્તાયુક્ત યોગ્ય જાહેર સેવાઓના લઘુત્તમ માપદંડો સુનિશ્ચિત કરવા માટે નિશ્ચિત હેતુ સાથે ભંડોળની ફાળવણી કરવા માટે (તે સેવાઓ રાજ્યની યાદીમાં આવતી હોવા છતાં) કેન્દ્ર સરકાર કેટલીક મોકળાશ ધરાવતી હોવા છતાં, ઊંચા કરવેરાની સોંપણી સીએસએસ માટે ઉપલબ્ધ રાજવિત્તીય સુવિધા માટે અવરોધરૂપ બનશે. આથી, પંચે એવી ભલામણ કરી હતી કે, આવી યોજનાઓ મર્યાદિત સંખ્યામાં હોવી જોઈએ અને તેની રૂપરેખા તૈયાર કરવાના અને અમલીકરણના પ્રશ્નો અંગેનો નિર્ણય કેન્દ્ર તથા રાજ્ય સરકારના પ્રતિનિધિઓ તથા વિષય નિષ્ણાતોની બનેલી સમિતિ દ્વારા લેવાવો જોઈએ.

2015-16 માટેના અંદાજ પત્રમાં કેન્દ્રીય પુરસ્કર્તા યોજનાઓ (સેન્ટ્રલી સ્પોન્સર્ડ સ્કીમ) પરના ખર્ચમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. નાગરિક સમાજ જૂથોએ એવી ચિંતા વ્યક્ત કરી છે કે રાજ્યો આરોગ્ય અને ગ્રામીણ વિકાસ જેવાં મહત્વપૂર્ણ સામાજિક ક્ષેત્રો પરનો ખર્ચ ઘટાડે તેવી શક્યતા છે. એક અટકળ એવી થઈ રહી છે કે કેન્દ્ર સરકાર જરૂરી સામાજિક સેવાઓ માટેના ભંડોળ પર કાપ મૂકી રહી છે, ત્યારે તે સેવાઓ પરની ફાળવણીમાં મૂકાયેલા કાપને સરભર કરવા માટે રાજ્યો તે જરૂરી સેવાઓ પાછળનો ખર્ચ વધારે તેવી શક્યતા નહિવત્ છે (પીટીઆઇ). રાજ્યો અસ્કયામતો ઊભી કરવાના (મૂડી ખર્ચ)ના ભોગે પગાર અને પેન્શન પાછળ વધુ ખર્ચ કરે છે. જો કે, આશાવાદી દલીલ એ છે કે રાજ્યો પાસે ગત વર્ષે તેમના બજેટ (અંદાજ પત્રો)માં એફએફસીની ભલામણો અંગે પ્રતિક્રિયા કરવા માટે પૂરતો સમય ન હતો કે રાજ્યો કેન્દ્રીય અંદાજ પત્રમાં કરવામાં આવેલા ફેરફારો અંગે પ્રતિક્રિયા આપી શક્યા નહોતાં.

2015-16 માટેના સુધારા સાથેના અંદાજો (રિવાઇઝ્ડ એસ્ટિમેટ્સ - આરઇ) ઘણાં રાજ્યોના બજેટ અંદાજ (બજેટ એસ્ટિમેટ - બીઇ) કરતાં નોંધપાત્ર રીતે જુદા છે. મહત્વપૂર્ણ બાબત એ છે કે 2016-17 માટે રાજ્યોના અંદાજ પત્રમાં કરવામાં આવેલી ફાળવણી મુખ્ય આધાર છે તથા તેનું ધ્યાનપૂર્વક વિશ્લેષણ કરવું જરૂરી છે. આરોગ્ય એ રાજ્યનો વિષય હોવા છતાં, નીતિ આયોગ હેઠળ મુખ્ય મંત્રીઓના પેટા જૂથના સીએસએસ પરના અહેવાલમાં એવી ભલામણ કરવામાં આવી છે કે બે મહત્વની કેન્દ્રીય આરોગ્ય યોજનાઓ - નેશનલ હેલ્થ મિશન અને ઇન્ટિગ્રેટેડ ચાઇલ્ડ ડેવલપમેન્ટ સર્વિસિઝ રાષ્ટ્રીય વિકાસ એજન્ડાના ભાગ તરીકે યથાવત્ રહેશે. નીતિ આયોગના

સભ્ય તથા અર્થશાસ્ત્રી વિવેક દેબરોયે ડાઉન ટુ અર્થમાં આપેલા ઇન્ટરવ્યૂમાં જણાવ્યું હતું કે, 2017નું વર્ષ એ 12મી પંચ વર્ષીય યોજનાનું આખરી વર્ષ છે અને કેન્દ્ર સરકાર ત્યાં સુધી ચાલુ પ્રોજેક્ટને ભંડોળ આપતી રહેશે. જો રાજ્ય સરકારો વધારાની સોંપણીની રકમની 10 ટકા રકમ આરોગ્ય ક્ષેત્ર પાછળ ખર્ચે, તો પણ કુલ આરોગ્ય ખર્ચ ઊંચો જશે. વળી, જો રાજ્ય નાણાં પંચોની ભલામણોને ફરજિયાત કરવામાં આવે, તો રાજ્યો ક્ષમતા વર્ધન પાછળ ખર્ચ નહીં કરે તે ભય પણ દૂર થઈ જશે. (ડાઉન ટુ અર્થ, સોમવાર, 29 ફેબ્રુઆરી, 2016 અંકમાંથી.)

આ દરમિયાન, કેન્દ્ર સરકાર હજી પણ વધારાના સંસાધનો માટે સેસ અને સરચાર્જ લાદવાની પદ્ધતિનો આધાર લે છે. 2015-16માં કેન્દ્ર સરકારની કુલ કર આવક, બજેટ અંદાજ (બજેટ એસ્ટિમેટ - બીઇ) કરતાં રૂ. 10,121 કરોડ સુધી વધારે હતી. કેન્દ્ર સરકારનો હિસ્સો રૂ. 27,666 કરોડ સુધી વધારે હતો, ત્યારે રાજ્યોને રૂ. 17,765 કરોડની ખોટ થઈ હતી. બિન-નાણાંકીય પંચ ગ્રાન્ટ (નોન-ફાઇનાન્સ કમિશન ગ્રાન્ટ્સ) પણ સુધારા સાથેના અંદાજ (આરઇ)માં રૂ. 3,539 કરોડ સુધી ઓછી હતી. વર્તમાન ફાળવણીમાં રાજ્યોનો હિસ્સો બજેટ અંદાજ (બીઇ) કરતાં રૂ. 21,304 કરોડ સુધી ઓછો હતો. આમ, સુધારા સાથેના અંદાજ (આરઇ)માં કુલ કર આવકમાં રાજ્યોનો હિસ્સો બજેટ એસ્ટિમેટ (બીઇ)ના 36.2 ટકા કરતાં ઘટીને 34.6 ટકા થયો હતો. 2016-17માં સર્વિસ ટેક્સ પર વધારાનો અડધો ટકો સરચાર્જ લાગુ કરવામાં આવ્યો છે. આવા ઉદ્દિષ્ટ કરવેરા વધારાની આવકમાં રાજ્યના હિસ્સાને નકારે છે.

કેન્દ્રીય બજેટ 2016 વિકેન્દ્રીકરણ અને ગ્રામીણ વિકાસને પ્રભાવિત કરતી કેટલીક ચાવીરૂપ જોગવાઈઓ ધરાવે છે. ગ્રામીણ ક્ષેત્ર માટેની ફાળવણી રૂ. 87,765 કરોડ (જે ગત વર્ષે રૂ. 79,526 કરોડ હતી). એફએફસીની ભલામણ પ્રમાણે ગ્રામ પંચાયતો અને નગરપાલિકાઓને સહાયક ગ્રાન્ટ (ગ્રાન્ટ ઇન એઇડ) તરીકે રૂ. 2.87 લાખ કરોડ આપવામાં આવશે. રૂ. 655 કરોડની ફાળવણી સાથે રાષ્ટ્રીય ગ્રામ સ્વરાજ અભિયાન નામની નવી યોજનાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી છે. આ યોજના સ્થાનિક સરકારોના ક્ષમતા વર્ધનમાં વધારો કરે અને રાજ્યમાં ચાલતી ગ્રામ પંચાયત વિકાસ યોજના (ગ્રામ પંચાયત ડેવલપમેન્ટ પ્લાન - જીપીડીપી)ની પ્રક્રિયામાં સુધારો કરશે તેવી અપેક્ષા છે. જો આ યોજનાનો યોગ્ય અમલ કરવામાં આવે અને લોકો તથા સ્થાનિક એકમોની સંભવિતતા પર વિશ્વાસ રાખવામાં આવે તો નોંધપાત્ર ફેરફાર થઈ શકે છે. બંધારણના 73મા સુધારાને કારણે નોંધપાત્ર ફેરફારની વ્યાપક સંભાવનાઓ રહેલી હોવા છતાં વાસ્તવિક વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયા આડે ઘણા સંસ્થાકીય અંતરાયો છે. ભારતીય બંધારણની કલમ 243-જી - જે

અનુસાર રાજ્ય સરકારોએ ચોક્કસ કાર્યોની પંચાયતોને સોંપણી કરવાની હોય છે - તે કલમ ફક્ત કાગળ પર જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કેરળ, કર્ણાટક અને પશ્ચિમ બંગાળ જેવાં કેટલાંક રાજ્યોએ 26 જેટલા વિભાગો પંચાયતોને સોંપ્યા છે, ત્યારે ઘણાં રાજ્યોએ ગણ્યાગાંઠ્યાં કાર્યો - ફક્ત ચાર વિભાગો જ પંચાયતોને સોંપ્યાં છે. જાહેર સામગ્રી અને સેવા કાર્યક્ષમ રીતે પૂરી પાડવા માટે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓનો ઉપયોગ કરવા માટેની નિષ્ણાત સમિતિ (એક્સપર્ટ કમિટી)ના તાજેતરના અહેવાલ દ્વારા જાણવા મળ્યું હતું કે એમજીનરેગા અને બેકવર્ડ રિજન્સ ગ્રાન્ટ ફંડ (બીઆરજીએફ) સિવાય અન્ય કોઈ પણ સીએસએસે પંચાયતોને ભૂમિકા સોંપી નથી. કેન્દ્રીય યોજનાઓમાં પંચાયતો માટેના ભંડોળનું વ્યવસ્થાપન હજી પણ સંબંધિત રાજ્યોના ઉપરી વિભાગો દ્વારા કરવામાં આવે છે. ટૂંકમાં, પૂરતાં નાણાંકીય સંસાધનો વિના આ સ્વયં સંચાલિત સંસ્થાઓ રાજ્યના નેતૃત્વની દયા પર ચાલી રહી છે. આ સંદર્ભમાં કેન્દ્રીય બજેટના 15 ટકાની સોંપણી પંચાયતોને કરવાથી આ મહત્વની સંસ્થાઓના કાર્ય દેખાવ પર તેની નોંધપાત્ર અસર પડશે. આ સ્થાનિક સંસ્થાઓ ગામમાં રસ્તાઓ, સ્ટ્રીટ લાઇટ, ગટર વ્યવસ્થા, પીવાના પાણીની સુવિધાઓ, સ્વચ્છતા વગેરે જેવી સેવાઓ પૂરી પાડતી હોવાથી અંદાજ પત્રની ફાળવણીનો, ગ્રામીણ ભારતમાં સેવા પૂરી પાડવાની સ્થિતિ પર પ્રભાવ રહે તે જરૂરી છે. સ્થાનિક કાર્યક્રમો ઘડવા માટે અને આ કાર્યક્રમોનો અમલ કરવાના હેતુથી જ સ્થાનિક સરકારની બહેતર ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

દુકાળ અને ગ્રામીણ આફતની પરિસ્થિતિ હેઠળના દરેક તાલુકાને ઈન્ટેન્સિવ બ્લોક તરીકે દીનદયાળ અંત્યોદય મિશન હેઠળ આવરી લેવામાં આવશે. એમજીનરેગા માટે રૂ. 38,500 કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. શ્યામા પ્રસાદ મુખર્જી રૂર્બન મિશન હેઠળ 300 રૂર્બન કલસ્ટર્સ વિકસાવવામાં આવશે. જાહેરમાં શૌચાલયની ક્રિયાથી મુક્ત થનારાં ગામોને પ્રોત્સાહન પેટે ઇનામ આપવા માટે સીએસએસમાંથી પ્રાથમિક ફાળવણી કરવામાં આવશે. ગ્રામીણ ભારત માટેની નવી 'ડિજિટલ લિટરસી મિશન સ્કીમ' આગામી ત્રણ વર્ષમાં વધારાના છ કરોડ જેટલા પરિવારોને આવરી લેશે.

ખેતી અને ખેડૂતોના કલ્યાણ માટે રૂ. 35,984 કરોડની ફાળવણી (જે 2014-15માં રૂ. 15,809 કરોડ હતી) કરવામાં આવી છે. પ્રધાન મંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજનાનો મિશન સ્વરૂપે અમલ કરવામાં આવશે. 28.5 લાખ હેક્ટર જમીનને સિંચાઈ હેઠળ આવરી લેવામાં આવશે. નાબાર્ડમાં આશરે રૂ. 20,000 કરોડના પ્રારંભિક ભંડોળ સાથે લાંબા ગાળાનું સિંચાઈ ભંડોળ (લોંગ ટર્મ ઇરિગેશન ફંડ) ઊભું કરવામાં આવશે. રૂ. 6,000 કરોડના અંદાજિત ખર્ચ સાથે ભૂગર્ભ જળ સંસાધનોના સાતત્યપૂર્ણ વ્યવસ્થાપન માટેના કાર્યક્રમનો બહુપાર્શ્વીય

(મલ્ટિલેટરલ) ભંડોળ થકી અમલ કરવામાં આવશે. વરસાદ ધરાવતા પ્રદેશોમાં એમજીનરેગા હેઠળ પાંચ લાખ ખેત તલાવડીઓ અને કૂવા તથા જૈવિક ખાતર બનાવવા માટે 10 લાખ કમ્પોસ્ટ ખાડા બનાવવાની કામગીરી હાથ ધરવામાં આવશે. સોઇલ હેલ્થ કાર્ડ યોજના હેઠળ માર્ચ 2017 સુધીમાં તમામ 14 કરોડ ખેતી ધારકોને આવરી લેવામાં આવશે. ખાતરની કંપનીઓનાં 2,000 મોડેલ રિટેલ આઉટલેટ્સને આગામી ત્રણ વર્ષમાં માટી અને બિયારણના પરીક્ષણ માટેની સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવશે. ઉત્તર-પૂર્વીય પ્રાન્તમાં પરંપરાગત કૃષિ વિકાસ યોજના અને ઓર્ગેનિક વેલ્યૂ ચેઇન ડેવલપમેન્ટ મારફત જૈવિક ખેતીને પ્રોત્સાહન આપવા માટેની દરખાસ્ત કરવામાં આવી છે. યુનિફાઇડ એગ્રિકલ્ચરલ માર્કેટિંગ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર જથ્થાબંધ બજારો માટે સામાન્ય સહિયાત ઇ-માર્કેટ પૂરું પાડશે. ખેડૂતો પરનો લોનની પુનઃચૂકવણીનો બોજ ઘટાડવા માટે વ્યાજની આર્થિક મદદ માટે રૂ. 15,000 કરોડની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. પ્રધાનમંત્રી પાક વીમા યોજના હેઠળ રૂ. 5,500 કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. સ્થાનિક ઉછેર માટે ડેરી ઉદ્યોગને લગતા ચાર પ્રોજેક્ટ - નેશનલ જેનોમિક સેન્ટર, પશુધન સંજિવની, નકુલ સ્વાસ્થ્ય પત્ર અને ઇ-પશુધન હાટ માટે રૂ. 850 કરોડની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ગ્રામીણ વીજ વ્યવસ્થાને પણ જરૂરી વેગ આપવામાં આવ્યો છે.

આ ક્ષેત્રે રૂ. 8,500 કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી હોવાથી અંતરિયાળ અને દુર્ગમ વિસ્તારોમાં વીજ સેવા ઝડપથી પહોંચશે. ગ્રામીણ માર્ગ કાર્યક્રમ (પ્રધાન મંત્રી ગ્રામ સડક યોજના - પીએમજીએસવાય)માં 2015-16માં (આરઇ) રૂ. 10,100 કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી હતી, તે 2016-17માં (બીઇ) વધારીને 19,000 કરોડ કરવામાં આવી છે. બાકી રહેલા 65,000 વસવાટોને 2019ના વર્ષ સુધીમાં જોડવાની યોજના કરવામાં આવી છે.

શિક્ષણ અને આરોગ્ય સહિત સામાજિક ક્ષેત્ર માટે રૂ. 1,51,581 કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. શિક્ષણ અને આરોગ્ય ક્ષેત્રે

નજીવો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. ફોર્મરના કિસ્સામાં 2015-16 માટેનો સુધારા સાથેનો અંદાજ (આરઇ) 2015-16ના બજેટ એસ્ટિમેટ કરતાં લગભગ 10 ટકા સુધી નીચો હતો. બીપીએલ પરિવારોને એલપીજી જોડાણો પૂરાં પાડવાના પ્રારંભિક ખર્ચ માટે રૂ. 2,000 કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. નવી આરોગ્ય રક્ષણ યોજના પ્રત્યેક પરિવારદીઠ રૂ. એક લાખ સુધીની આરોગ્ય સેવા (હેલ્થ કવર) પૂરી પાડશે. સિનિયર સિટિઝન માટે વધારાનું રૂ. 30,000 સુધીનું ટોપ-અપ પેકેજ પૂરું પાડવામાં આવશે. વડા પ્રધાનની જન ઔષધિ યોજના હેઠળ 2016-17 દરમિયાન 3,000 સ્ટોર્સ ખોલવામાં આવશે. નેશનલ હેલ્થ મિશન હેઠળ પીપીપી વ્યવસ્થા મારફત નેશનલ ડાયાલિસિસ સર્વિસિઝ પ્રોગ્રામ શરૂ કરવામાં આવશે. નવાં 62 નવોદય વિદ્યાલયો ખોલવામાં આવશે. સર્વ શિક્ષા અભિયાન શિક્ષણની ગુણવત્તા પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરશે. દસ જાહેર અને દસ ખાનગી સંસ્થાઓ વિશ્વ સ્તરીય તાલીમ અને સંશોધન સંસ્થાઓ તરીકે ઊભરે તે માટે તેમને નિયમનકારી વ્યવસ્થા પૂરી પાડવામાં આવશે. રૂ. 1,000 કરોડની પ્રારંભિક મૂડી સાથે હાયર એજ્યુકેશન ફાઇનાન્સિંગ એજન્સી સ્થાપવામાં આવશે. સ્કૂલ લિવિંગ સર્ટિફિકેટ, કોલેજની ડિગ્રીઓ, શૈક્ષણિક એવોર્ડ અને માર્ક શીટ્સ માટે ડિજિટલ ડિપોઝિટરીની વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવશે. કૌશલ્ય વર્ધન માટે રૂ. 1,804 કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે.

બિબેક દેબરોય જણાવે છે કે “2016-17 પરિવર્તનનું વર્ષ બની રહેશે અને ભલામણની અસર 2017-18ના અંદાજ પત્રમાં વર્તાશે. કારણ કે તે વર્ષે વાસ્તવિક સંસ્થાકીય પરિવર્તનો આકાર પામશે.... રાજ્યો સુચારૂ વહીવટ અપનાવે તેના પર નજર રાખવાની ભૂમિકા લોકોએ ભજવવાની રહે છે.” (ડાઉન ટુ અર્થ, ફેબ્રુઆરી 29, 2016ના અંકમાં પ્રકાશિત થયેલી ચર્ચાના અંશો મૂળ સ્વરૂપમાં જ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે). રાજ્ય સરકારો આ તકને હકારાત્મક સ્થિતિમાં કેવી રીતે રૂપાંતરિત કરે છે અને તેમની સ્થાનિક સંસ્થાઓને જરૂરી સેવાઓ પૂરી પાડતી સંસ્થાઓ બનાવવા માટે કેવી રીતે તેમનું સશક્તિકરણ કરે છે તે તો સમય જ કહેશે. ■

સ્થાનિક સરકાર માટેના રાજવિત્તીય ભંડોળની વિગતો મેળવવી - કર્ણાટકના કોલાર જિલ્લાનો કેસ સ્ટડી (સંક્ષિપ્તમાં)

‘પાઈસા’ - આયોજન, ફાળવણી અને ખર્ચ, જવાબદેહીના સંદર્ભમાં સંસ્થાકીય અભ્યાસ એ સેન્ટર ફોર પોલિસી રિસર્ચ નો એકાઉન્ટેબિલીટી ઈનિશિયેટીવ નામનો પ્રોજેક્ટ છે. (PAISA - Planning, Allocations and Expenditures, Institutions Studies in Accountability) ‘પાઈસા’, સામાજિક ક્ષેત્રના કાર્યક્રમો પર આંતર-સરકારી ટ્રાન્સફર પ્રક્રિયાઓની અસરો સમજવા માટે એક પ્રયાસ છે. તે યોજનાઓ, બજેટ, ફંડ પ્રવાહ, અને વહીવટી અધિક્રમમાં નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયા દ્વારા કરે છે. સેન્ટર ફોર પોલિસી રિસર્ચના એકાઉન્ટેબિલીટી ઈનિશિયેટીવ પ્રોજેક્ટના ભાગરૂપે થયેલા સંશોધન અહેવાલમાંથી સંક્ષિપ્ત વિગતો અહીં વિગતો આપવામાં આવી છે.

1992માં પસાર કરવામાં આવેલા 73મા સુધારાનો ઉદ્દેશ્ય બંધારણમાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ (પીઆરઆઈ)ની કેટલીક ચોક્કસ લાક્ષણિકતાઓને સામેલ કરવાનો હતો. જેથી, આ સંસ્થાઓ લોક સંસ્થા તરીકેનો દરજ્જો અને ગૌરવ મેળવી શકે. આ સુધારાઓને પગલે, રાજ્યો વિકાસ માટે યોજનાઓ તૈયાર કરવાની અને યોજનાઓનો અમલ કરવાની જવાબદારીઓ તથા સત્તા પંચાયતોને સોંપે તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવાની હતી. ઉપરાંત, પંચાયતોને યોગ્ય નાણાકીય જોગવાઈ મળી રહે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે રાજ્યોને સૂચના આપવામાં આવી હતી.

આ સુધારો પસાર થયાને બે દાયકાથી પણ વધુ સમય વીતી ગયો છે ત્યારે, વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયા કેવી રીતે આકાર પામી તે સમજવું જરૂરી છે. આર્થિક તથા કુદરતી સંસાધનો ક્ષેત્રે વધી રહેલી વૈશ્વિક કટોકટીની સ્થિતિમાં ભારતમાં રાજવિત્તીય સમવાયી વ્યવસ્થા અને આંતર-સરકારી સંબંધોનું મહત્વ વધ્યું છે. આ સંજોગોમાં પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે - કેન્દ્ર અને રાજ્યો દ્વારા પંચાયતને કરવામાં આવતી રાજવિત્તીય ફાળવણીનું સાચું પ્રમાણ કયું છે?

કેટલાક અપવાદોને બાદ કરતાં, ભારતમાં પંચાયત માટેની નાણા વ્યવસ્થા અંગેના વિકેન્દ્રીકરણ પર હાથ ધરાયેલા અભ્યાસોની સંખ્યા જૂજ છે. એ પાછળનું મુખ્ય કારણ ગ્રામ પંચાયતને લગતી નાણાકીય વ્યવસ્થાની (કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોની વિવિધ એજન્સીઓ મારફત થઈને પંચાયત સુધી પહોંચતા ભંડોળ) વિગતોનો અભાવ છે. આ અભ્યાસ દ્વારા, રાજવિત્તીય પ્રવાહ વિશે તેમ જ આ પ્રવાહ સાથેની બહુસ્તરીય વહીવટી વ્યવસ્થાના અમલીકરણની પ્રક્રિયા વિશે સમજૂતી મેળવીને આ અંતર દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસમાં સંશોધનના સઘન માપદંડોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં પ્રાથમિક અને સહાયક એમ બંને પ્રકારના ડેટાનો સમાવેશ

થાય છે. આ અભ્યાસના વિશ્લેષણ અને ભલામણો, તમામ સંબંધિત હિસાબારકો માટે પુરાવા આધારિત અને વિગતો (ડેટા) થકી દોરવાતા વ્યવહારૂ ઉપાયો સૂચવે છે.

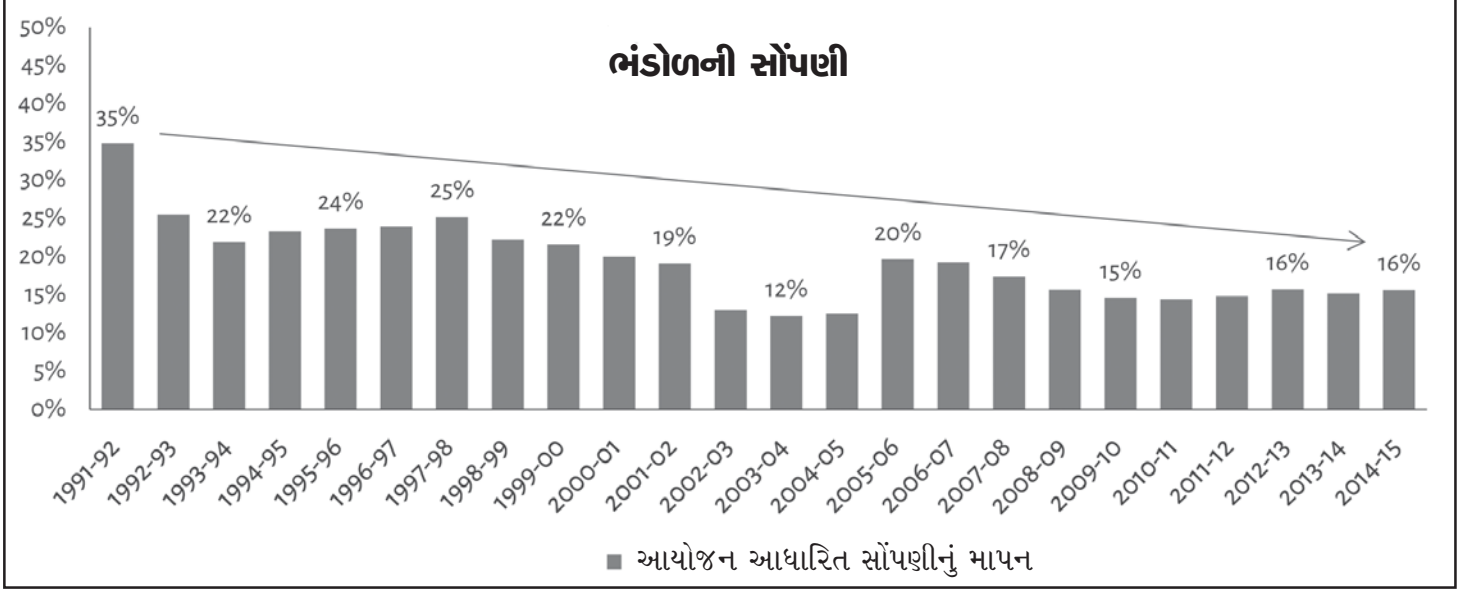
આ અભ્યાસ, ભારતમાં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ માટે ‘ટ્રેઇલબ્લેઝર’ ગણાતા કર્ણાટક રાજ્યમાં હાથ ધરાયો હતો. આ રાજ્યએ સ્થાનિક સરકારો (લોકલ ગવર્નમેન્ટ - એલજી)ને મજબૂત કરવા માટે વિવિધ સુધારાઓ રજૂ કર્યા છે. આ અભ્યાસ કર્ણાટકના કોલાર જિલ્લાના મુલબાગલ તાલુકાની 30 ગ્રામ પંચાયતોમાં હાથ ધરાયો હતો. અભ્યાસનું મુખ્ય તારણ એ છે કે રાજ્યના પ્રયત્નો છતાં કર્ણાટકમાં આંતર-સરકારી રાજવિત્તીય સોંપણી (ટ્રાન્સફર) વ્યવસ્થા, પંચાયતોને અસરકારક રીતે સોંપણી કરવામાં આવે - તેવા રાજ્યના ધ્યેયને પાર પાડે તે રીતે તૈયાર થઈ નથી કે તે રીતે કાર્યરત પણ થઈ નથી. કર્ણાટકમાં રાજવિત્તીય વિકેન્દ્રીકરણની હાલની પદ્ધતિ 73મા સુધારામાં કે કર્ણાટક પંચાયતી રાજ એક્ટ, 1993માં સૂચવ્યા પ્રમાણે સ્થાનિક સ્તરે સ્વયંસંચાલનને વેગ આપતી નથી.

તારણો અને ભલામણોનું અવલોકન નીચે પ્રમાણે છે:

કાર્યાત્મક અને રાજવિત્તીય સોંપણી

અભ્યાસ નોંધે છે કે, ભંડોળ ન આપવામાં આવતું હોય તેવા આદેશો સ્થાનિક સરકારની કામગીરી આડે અવરોધ ઊભો કરતા હતા. કર્ણાટકમાં 29માંથી 25 કાર્યો ગ્રામ પંચાયતોનો સોંપવામાં આવે છે, તે પૈકીનાં ફક્ત ત્રણ કાર્યો માટે જ બજેટની જોગવાઈ છે. તેમાંયે, આ કાર્યો માટે પણ કોઈ ભંડોળ ફાળવવામાં આવ્યું નથી. રાજ્યના બજેટ અને જિલ્લા ક્ષેત્રના બજેટ (જેમાં પંચાયતોને ફાળવવામાં આવતા ભંડોળનો પણ સમાવેશ થાય છે)નો અભ્યાસ દર્શાવે છે કે પંચાયતોને સોંપવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓને આવરી લેતી ઘણી યોજનાઓ

ભંડોળની સોંપણી

સ્રોત: ઇકોનોમિક સર્વે ઓફ કર્ણાટક, 2014-15, આયોજન વિભાગ, કર્ણાટક સરકાર, 2012-13થી 2014-15ના ડેટા માટે.

સ્થાનિક સરકાર (એલજી)ને સોંપવામાં આવી નથી. આ યોજનાઓને કાં તો રાજ્ય સ્તરે રાખવામાં આવી છે અથવા તો રાજ્ય અને જિલ્લામાં 'બજેટરી વિન્ડોઝ' દ્વારા તેનું પ્રતિનિધિત્વ કરવામાં આવે છે. જેના કારણે રાજ્ય પંચાયત સાથે મળીને આ યોજનાઓનો અમલ કરી શકે છે.

નાણાંકીય વર્ષ 2014-15માં કર્ણાટક માટેનું કુલ બજેટ રૂ. 1,50,379 કરોડ હતું. તેમાંથી, સ્થાનિક વહીવટ (એલજી) માટે રાખવામાં આવેલું, પરંતુ સોંપવામાં ન આવેલું ભંડોળ 16,240 કરોડ રૂપિયા હતું. જિલ્લા અંદાજપત્ર સાથે સમાન મથાળાંમાં આવરીત થયેલાં રાજ્યનાં અંદાજપત્રમાંની રકમ રૂ. 6,357 કરોડની નોંધવામાં આવી. ખર્ચના આ ડુપ્લિકેટ હેડ્ઝ અને પંચાયતોને ભંડોળની સોંપણી ન કરવાની કામગીરી રાજ્યમાં વિકેન્દ્રીકરણ આડે અવરોધ ઊભો કરે છે.

સૂચનો

સ્થાનિક વહીવટી તંત્રએ (એલજી) તથા સંબંધિત વિભાગોએ સ્થાનિક તંત્રને સોંપવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓની વિભાગ વાર સમીક્ષા હાથ ધરવી જરૂરી છે. આમ કરવાથી ભૂમિકાની સ્પષ્ટતા થશે અને વહીવટી તથા અમલીકરણના પ્રયત્નોનું પુનરાવર્તન નહીં થાય.

સમીક્ષાના આધારે વિભાગોએ પંચાયતોને કરવામાં આવતી નાણાંકીય ફાળવણી અને પ્રવૃત્તિનું સંતુલન સઘાય તેની ખાતરી કરવી જોઈએ. આ સાથે જ, સ્થાનિક તંત્રને સોંપવામાં આવેલી કોઈ પણ જવાબદારી ભંડોળ વિનાની ન રહે તે સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ. જેથી સરકારનાં

તમામ સ્તરો પર જવાબદારીની સોંપણી અને કાર્ય દેખાવ પર નજર રાખી શકાશે.

કર્ણાટકમાં, રાજ્યના બજેટમાં આયોજિત મૂડીરોકાણ ક્ષેત્રે છેલ્લા બે દાયકામાં ઘણો વધારો થયો છે, ત્યારે રાજ્યો દ્વારા રાખવામાં આવતાં સંસાધનોમાં પણ વધારો થયો છે. સમગ્ર બજેટની ટકાવારી રૂપે પંચાયતોને ફાળવવામાં આવતા ભંડોળમાં સતત ઘટાડો થઈ રહ્યો છે. જેમ કે, નાણાંકીય વર્ષ 1991-92માં આ ટકાવારી 35 ટકા હતી, તે નાણાંકીય વર્ષ 2014-15માં ઘટીને 16 ટકા થઈ છે. તેમાંયે આ ફાળવણીમાંથી જો વેતન-ભથ્થાંને બાકાત કરવામાં આવે (રાજ્ય દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવતા સ્ટાફ માટેનું વેતન હોઈ તેને બજેટમાંથી કરવામાં આવેલી ફાળવણી ગણવી જોઈએ નહીં), તો ભંડોળની સોંપણી ઘટીને 12 ટકા થાય છે.

તેની સાથે પંચાયત માટેના સમગ્ર ભંડોળમાંથી બિનઆયોજિત ભંડોળના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે. બિનઆયોજિત ભંડોળમાં મુખ્યત્વે જિલ્લા પંચાયત અને તાલુકા પંચાયતના સરકારી સ્ટાફના પગારનો સમાવેશ થાય છે. કોલાર જિલ્લા પંચાયતના કિસ્સામાં, કુલ ફાળવણીમાં આ પ્રમાણ 54 ટકા છે. મુલબાગલ તાલુકા પંચાયતમાં આ ટકાવારી 74 ટકા જેટલી ઊંચી છે. નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે, (વેતન સિવાયની) આયોજિત ફાળવણીમાં મોટાભાગે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારની યોજનાઓના અમલીકરણ સાથે જોડાયેલી ફાળવણીનો સમાવેશ થાય છે. પરિણામે, સ્થાનિક વહીવટી તંત્રનું નાણાંકીય ક્ષેત્ર સીમિત થઈ જાય છે. તેઓ તેમના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવા માટે અને તે કાર્યક્રમોની રૂપરેખા તૈયાર કરવા માટે ભાગ્યે જ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય

ધરાવે છે. વળી, પંચાયતો તેમને સોંપવામાં આવેલી રાજ્ય અને કેન્દ્રીય યોજનાઓનો અમલ કરવાની જવાબદારી પણ ધરાવે છે. આમ જિલ્લા પંચાયતો અને તાલુકા પંચાયતો મોટા ભાગે નિયુક્ત સરકારી કર્મચારીઓને પગાર ચૂકવવા માટેની મધ્યસ્થ સંસ્થા તરીકે કામ કરે છે. આ સાથે તે રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા શરૂ કરવામાં અને તૈયાર કરવામાં આવેલી યોજનાઓની અમલકર્તા સંસ્થા તરીકે કામ કરે છે. આ તમામ પરિબળો સ્થાનિક વહીવટી તંત્રની નાણાકીય જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે તેમને ઉચ્ચ સ્તરીય સરકાર પર વધુને વધુ નિર્ભર બનાવે છે. એટલું જ નહીં, જિલ્લા સ્તરની (આયોજિત અને બિનઆયોજિત એમ બંને પ્રકારની) વિવિધ યોજનાઓ ઘણા ભંડોળની જોગવાઈ ધરાવે છે. તેના કારણે વહીવટી ક્ષેત્રે કાર્યક્ષમતાનો અભાવ વર્તાય છે અને હિસાબ-કિતાબનો કાર્યબોજ વધે છે. નાણાકીય વર્ષ 2014-15માં કુલ યોજનાઓ પૈકીની અડધા કરતાં વધારે યોજનાઓને રૂ. પાંચ કરોડ કરતાં ઓછા ભંડોળની ફાળવણી કરવામાં આવી હતી.

સૂચન

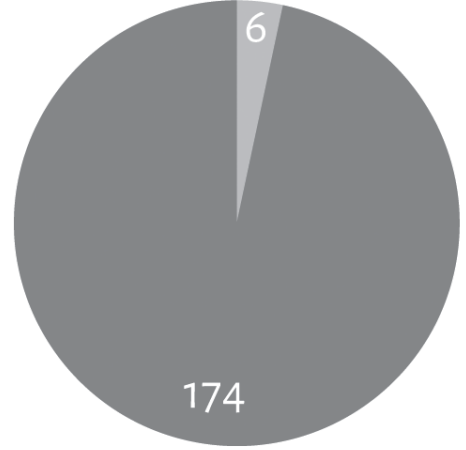
- પંચાયતોમાં વિવેકાધીન ભંડોળનું પ્રમાણ અત્યંત ઓછું છે. તેથી આયોજિત ફાળવણીનું કદ વધારવું જોઈએ. આમ કરવાથી પંચાયતો, આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટે સ્થાનિક સ્તરે સુસંગત હોય તેવી યોજનાઓ તૈયાર કરી શકશે તેમ જ તેનો અમલ કરી શકશે.
- નાની ફાળવણીને મોટી ફાળવણી સાથે સાંકળીને કુલ યોજનાઓની સંખ્યા ઘટાડવી જોઈએ. આમ કરવાથી હિસાબ-કિતાબની જટિલતાઓ ઘટશે અને યોજનાઓને સ્થાનિક સ્તરે અમલમાં મૂકવી વધારે સરળ બનશે.

કામગીરીમાં રાજવિત્તીય સોંપણીના વિશ્લેષણ પરથી જાણવા મળ્યું કે ગ્રામ પંચાયતમાં થતા કુલ પૈકીનો 97 ટકા ખર્ચ ગ્રામ પંચાયત સિવાયની અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા ઊઠાવવામાં આવે છે. જેમાં રાજ્યની જિલ્લા અને તાલુકા કક્ષાની વિભાગીય કચેરીઓ તથા ‘પેરાસ્ટેટલ’ (parastatal) સંગઠનોનો સમાવેશ થાય છે.

અમે જ્યારે આ ખર્ચની વિગતો મેળવી ત્યારે જાણવા મળ્યું કે, નાણાકીય વર્ષ 2014-15માં મુલબાગલમાં ગ્રામ પંચાયત માટે ઓછામાં ઓછું સરેરાશ છ કરોડ રૂપિયા જેટલું બજેટ ફાળવવામાં આવ્યું હતું. ખર્ચની સત્તા ધરાવતા વિભાગો કે સંસ્થાઓ દરેક ગ્રામ પંચાયત કક્ષાએ ખર્ચની વિગતો રાખતાં નથી. તેના કારણે ખર્ચ માટે તેમને જવાબદાર ગણવા ગ્રામ પંચાયત માટે મુશ્કેલ બની રહે છે. સરકારનાં તમામ સ્તરોએ રાજવિત્તીય પ્રવાહની પ્રક્રિયા નબળું નાણાકીય આયોજન તથા વ્યવસ્થાપન સૂચવે છે. ઉપરાંત, સ્થાનિક સ્તરે ફાળવવામાં

ગ્રામ પંચાયત સ્તરે ફાળવણી અને ખર્ચની પારદર્શિતા

નાણાકીય વર્ષ 2014-15માં મુલબાગલની ગ્રામ પંચાયતોમાં થયેલા કુલ પૈકીનો 97 ટકા ખર્ચ ગ્રામ પંચાયતો સિવાયની સંસ્થાઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. પંચાયતો આ ખર્ચના સ્વરૂપ અને પ્રમાણથી અજાણ હતી.

■ પંચાયત ■ અન્ય એકમો

સ્રોત: નાણાકીય વર્ષ 2015-16 માટે એઆઈ દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવેલા પ્રાથમિક ડેટા.

આવેલા, આપવામાં આવેલા અને ખર્ચવામાં આવેલા અથવા વાપરવામાં આવેલા ભંડોળની સ્પષ્ટ વિગતો નોંધે તેવી કોઈ વ્યવસ્થા નથી. આ તમામ પરિબળોને પગલે ગ્રામ પંચાયતો, આ સંસ્થાઓ કે વિભાગો દ્વારા વાપરવામાં આવતા ભંડોળના પ્રકાર અને પ્રમાણ વિશે જાણકારી ધરાવતી નથી. આમ ગ્રામ પંચાયતો તેમને જે યોજનાઓ માટે સીધી ગ્રાન્ટ મળતી હોય તેના મર્યાદિત બજેટ પૂરતી પોતાની કામગીરી સીમિત રાખે છે. મર્યાદિત ભંડોળની સાથે સાથે અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા થતા ખર્ચ વિશેની માહિતીના અભાવને પગલે ગ્રામ પંચાયતમાં પૂરતા સામર્થ્યનો અભાવ વર્તાય છે. જેના કારણે ગ્રામ પંચાયત કોઈ નક્કર આયોજન નથી કરી શકતી અને ખર્ચ અંગેનો નિર્ણય નથી લઈ શકતી. વળી, નાગરિકોની સમસ્યાઓને નિવારવા માટેની પંચાયતની ક્ષમતા પણ મર્યાદિત થઈ જાય છે. આમ, ગ્રામ પંચાયતો અસરકારક રીતે સમર્પિત સ્થાનિક વહીવટી તંત્ર તરીકે ઊભરી આવવાની સંભાવના ગુમાવી દે છે.

નાણાકીય વર્ષમાં કાર્યક્રમોનું અમલીકરણ

રાજ્યના વિભાગો, જિલ્લા પંચાયત અને તાલુકા પંચાયતમાં રાજવિત્તીય સ્થિતિ ક્ષેત્રે સમાન સ્વરૂપ જોવા મળે છે. નાણાકીય વર્ષ 2015-

2016 માટેના મોટાભાગનાં ભંડોળનો ઉપાડ અને ખર્ચ, છેલ્લા ત્રિમાસિક ગાળામાં કરવામાં આવે છે. વળી, જિલ્લા પંચાયત અને તાલુકા પંચાયતથી અલગ, સરકારી વિભાગોના ફાળવણી અને ભંડોળ આપવાના આદેશો જાહેર ધોરણે ઉપલબ્ધ નથી. આ બાબત જિલ્લા અને તાલુકા માટેના ખર્ચના વ્યાપક ભાગને બિનપારદર્શી બનાવે છે. આ અંગેની વિગતો નીચે પ્રમાણે છે:

રાજ્ય

નાણાંકીય વર્ષ 2014-15માં અભ્યાસ હેઠળના તમામ પાંચ મુખ્ય વિભાગોમાં સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન રાજ્યની ક્ષેત્રીય ફાળવણીનું ભંડોળ આપવાની અને ખર્ચની બિનઆયોજિત ઢબ જોવા મળી હતી. મોટાભાગનું ભંડોળ છેલ્લા ત્રિમાસિક ગાળામાં આપવામાં આવ્યું હતું. પરિણામે, અપૂરતો ખર્ચ થયો હતો અને વર્ષના અંતે ભંડોળ વપરાયા વિના પડી રહ્યું હતું. જેમ કે, કૃષિ વિભાગ તેમ જ મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગમાં અનુક્રમે 41 ટકા અને 20 ટકા ભંડોળ વપરાયું ન હતું. તેનાથી ઊલટું, બાગાયતી વિભાગે તેને ફાળવવામાં આવેલું તમામ ભંડોળ વાપર્યું હતું. નાણાંકીય વર્ષના છેલ્લા બે મહિનામાં તેણે વર્ષના કુલ પૈકીનો 54 ટકા ખર્ચ કર્યો હતો.

કોલાર જિલ્લો

નાણાંકીય વર્ષ 2014-15માં રાજ્યની તમામ પંચાયતોને કરવામાં આવેલી ભંડોળની કુલ સોંપણીમાં કોલાર માટેની ફાળવણી બે ટકા હતી. આ ફાળવણીમાંના 54 ટકા ભંડોળમાં આયોજિત અને બિન-આયોજિત એમ બંને શ્રેણીના વેતનનો સમાવેશ થતો હતો. આપવામાં આવેલા રૂ. 169 કરોડના ભંડોળમાંથી 95 ટકા ભંડોળ વાપરવામાં આવ્યું હતું. કુલ ભંડોળની ત્રણ-ચતુર્થાંશ ફાળવણી નાણાંકીય વર્ષના પ્રથમ બે ત્રિમાસિક ગાળામાં થઈ ચૂકી હોવા છતાં આશરે અડધો અડધ ખર્ચ છેલ્લા ત્રિમાસિક ગાળામાં થયો હતો. વપરાશમાં ન લેવાયેલું ભંડોળ મોટાભાગે અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ કલ્યાણ વિભાગ તથા કુટુંબ કલ્યાણ વિભાગમાં વહેંચી દેવાતું હોય છે.

મુલબાગલ તાલુકો

નાણાંકીય વર્ષ 2014-15માં મુલબાગલ તાલુકાને 72 કરોડ રૂપિયાની ફાળવણી કરવામાં આવી હતી. આ ફાળવણીમાંથી 74 ટકા ભંડોળ આયોજિત અને બિનઆયોજિત શ્રેણીમાં વપરાયું હતું. કુલ પૈકીનું 93 ટકા ભંડોળ ફાળવવામાં આવ્યું હતું અને મોટાભાગનું ભંડોળ વપરાયું હતું. જિલ્લા કક્ષાએ થતા ખર્ચની સરખામણીએ, તાલુકામાં સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન ભંડોળ સમાન રીતે ખર્ચવામાં આવ્યું હતું. ફક્ત માર્ચ, 2015માં અપવાદ જોવા મળ્યો હતો, જ્યારે સરેરાશ માસિક ખર્ચ કરતાં દોઢ ગણો ખર્ચ થયો હતો. નોંધનીય છે કે તમામ સ્તરે પંચાયતો અને વિભાગો વચ્ચેના આંતર સંબંધો ગૂંચવણભર્યા

થયા છે. પારદર્શિતા, ઉત્તરદાયિત્વ અને અમલીકરણ પર તેની વિપરિત અસર પડે છે. પંચાયતની સાથે રાજ્ય પણ જવાબદારીઓ ધરાવતું હોવાને કારણે રાજવિત્તીય સોંપણી અપૂર્ણ રહેતી હોવાથી, વિભાગીય કચેરીઓએ બહુવિધ ભૂમિકા ભજવવાની રહે છે. પંચાયત, રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકારની યોજનાઓને સોંપવામાં આવેલા કાર્યક્રમોનો તેઓ અમલ કરે છે. વિભાગીય કચેરીમાં જવાબદેહી (ઉત્તરદાયિત્વ)ના કેન્દ્રીકરણના અભાવને કારણે ઉત્તરદાયિત્વનું વિકેન્દ્રીકરણ થાય છે.

વધુમાં દરેક વિભાગ તેના અમલીકરણની કામગીરી નક્કી કરે છે, જે સ્થાનિક સરકારના અધિકાર ક્ષેત્ર સાથે ગોઠવાયેલી ન હોઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે, શિક્ષણ વિભાગ તાલુકા સ્તરે શાળાઓનાં જૂથો (ક્લસ્ટર્સ લેવલ) માટેની તેની વહીવટી વ્યવસ્થાનું આયોજન કરે છે. જ્યારે મહિલા અને બાળ કલ્યાણ વિભાગ સબતાલુકા સ્તરોએ (સર્કલ્સ) માટેની વહીવટી વ્યવસ્થાનું આયોજન કરે છે. પરિણામે વિભાગીય વહીવટી વ્યવસ્થા અને પંચાયતના અધિકાર ક્ષેત્ર વચ્ચે જટિલ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે. જેથી પંચાયત કક્ષાએ વિવિધ વિભાગોના ખર્ચની તુલના કરવી કે તેની સોંપણી કરવી અત્યંત મુશ્કેલ બને છે. એક ગ્રામ પંચાયતના કુલ ખર્ચમાં (ઊપલા સ્તરના) સરકારી વિભાગોનું પ્રદાન 97 ટકા હોય છે તે હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં, ઉપરોક્ત પરિબળો સરકારી ખર્ચની પારદર્શિતા આડે અવરોધરૂપ બને છે.

દેખરેખ અને ડેટા (વિગતો)નું માપન

ડેટાની ઉપલબ્ધતાનો અભાવ તથા વ્યવસ્થાપનનો અભાવ નાણાંકીય સંસાધનોના વિકેન્દ્રીકૃત વ્યવસ્થાપન પર વિપરિત અસર ઊપજાવે છે. કર્ણાટક રાજ્યએ જિલ્લા વાર ‘લિન્ક બુક’ની જાળવણી કરીને કરવામાં આવતી ફાળવણીમાં પારદર્શિતા સુનિશ્ચિત કરી છે ત્યારે, તેના પરથી ફક્ત જિલ્લા અને તાલુકા સુધીની જ વિગતો મેળવી શકાય છે, પંચાયતની નહીં. નોંધનીય છે કે ભંડોળ માટેનું અંદાજપત્ર જાહેર ધોરણે ઉપલબ્ધ છે, જ્યારે જિલ્લા અને તાલુકા સ્તરની ફાળવણીઓ, ભંડોળની સોંપણી અને રાજ્યના ઉચ્ચ વિભાગો માટેના ખર્ચની વિગતો અસ્પષ્ટ છે અને તે જાહેર ધોરણે ઉપલબ્ધ નથી. વળી, જિલ્લા પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને ઉચ્ચ વિભાગો ગ્રામ પંચાયત કક્ષાએ થતી ફાળવણી અને ખર્ચની વિગતો રાખતા નથી. કારણ કે તેમને આમ કરવાની જરૂરિયાત નથી.

કામગીરીના દ્રષ્ટિકોણથી જોતાં, ખર્ચને ઓનલાઇન સિસ્ટમ, ડેસ્કટોપ, નોટબુક - વગેરે પ્રકારે બહુવિધ રીતે નોંધવામાં આવે છે. જેના કારણે ભૂલ અને ગૂંચવાડો સર્જવાની શક્યતા રહે છે. જેમ કે, ગ્રામ પંચાયતના સ્થાનિક સ્તરે ઉપયોગમાં લેવાયેલા ભંડોળ અને ઓનલાઇન સિસ્ટમમાં નોંધવામાં આવેલા ખર્ચ વચ્ચે અસમાનતા પ્રવર્તતી હતી.

કામગીરી અને વ્યવસ્થાની આ અસમાનતાને કારણે ગ્રામ પંચાયત અને જનતાને ગ્રામ પંચાયતના અધિકાર ક્ષેત્રમાં ઉપરોક્ત વિભાગો દ્વારા કરવામાં આવતા કોઈ પણ ખર્ચ વિશે જાણકારી હોતી નથી. આ સમગ્ર પરિસ્થિતિને કારણે ઉત્તરદાયિત્વનો અભાવ જોવા મળે છે.

સૂચન

- તમામ ગ્રામ પંચાયતો, રાજ્યના ઉચ્ચ વિભાગો અને પેરાસ્ટેટલ્સ માટે જાહેર ધોરણે ઉપલબ્ધ હોય તેવા તથા જિલ્લા અને તાલુકાની 'લિન્ક બુક' પ્રકારના 'લિન્ક ડોક્યુમેન્ટ' બનાવવા જરૂરી છે. જેથી તમામ અમલકર્તા સંસ્થાઓ દરેક ગ્રામ પંચાયત સુધીની તેમની ફાળવણીનું વિશ્લેષણ સુનિશ્ચિત કરી શકે. આ માહિતી દરેક નાણાકીય વર્ષની પહેલી એપ્રિલે સહાયક માહિતી સાથે પ્રકાશિત થવી જોઈએ.
- નાણાં (ટ્રેઝરી) વિભાગની ખજાના વ્યવસ્થા. દરેક વસવાટ માટેના 'યુનિક લોકેશન કોડ' મારફત તમામ ખર્ચના લોકેશનની વિગતો મળી રહે તે સુનિશ્ચિત કરે છે. જેથી જે-તે વસવાટના ભૌગોલિક પ્રદેશની અંદરની વિવિધ સંસ્થાઓના ખર્ચની વિગતોના એકત્રીકરણની શક્યતા ટકી રહે છે. તમામ ગ્રામ પંચાયતો ગામડાંઓ તથા વસવાટોનું એક સમૂહ હોવાથી, તમામ ગ્રામ પંચાયતો માટેના એકત્રિક ખર્ચની વિગતો તત્કાળ ઉપલબ્ધ બને છે. ખજાના વ્યવસ્થા દ્વારા આપવામાં આવેલી આ માહિતી, જાહેર ધોરણે ઉપલબ્ધ હોય તેવી 'માહિતી વ્યવસ્થા (ઇન્ફર્મેશન સિસ્ટમ)' મારફત જનતા માટે પ્રાપ્ય બનાવી શકાય છે.
- જિલ્લામાં સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવતો તમામ જાહેર ખર્ચ નાણાં વિભાગ (ટ્રેઝરી) દ્વારા થવો જોઈએ. જો જિલ્લા અધિકારીએ જિલ્લા પંચાયતના સચિવ તરીકે અને તમામ વિભાગોના વડા તરીકે, એમ બેવડી ભૂમિકા ભજવવાની હોય તો તેમના હાથ નીચેના તમામ વ્યવહારો માટે તેઓ જવાબદાર રહેશે.
- ગ્રામીણ વિકાસ તથા પંચાયતી રાજ વિભાગ (રૂરલ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ પંચાયત રાજ ડિપાર્ટમેન્ટ - આરડીપીઆર) ખાતે ડિસેન્ટ્રલાઇઝેશન એનાલિસિસ સેલ સાથે સમાનતા ધરાવતું સેન્ટ્રલાઇઝડ મોનિટરિંગ યુનિટ (કેન્દ્રીકૃત ટેબરેખ એકમ) ઊભું

કરવું જરૂરી છે. આ એકમનું કાર્ય ટ્રેઝરી (નાણાં વિભાગ) પાસેથી ગ્રામ પંચાયતના ખર્ચના માસિક અહેવાલો મેળવીને તેને પ્રસિદ્ધ કરવાનું હોવું જોઈએ. સાથે જ એકમે સંબંધિત જિલ્લા પંચાયતના ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ ઓફિસર્સ (સીઇઓ) તેમના અધિકાર ક્ષેત્ર હેઠળની ગ્રામ પંચાયતોમાં આ અહેવાલો પહોંચાડે તે સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ. આમ કરવાથી એવી વ્યવસ્થા ઊભી થશે, જેમાં જિલ્લા પંચાયતો અને તાલુકા પંચાયતો સ્વયંને ગ્રામ પંચાયતો માટે માહિતી પૂરી પાડનારી સંસ્થા ગમશે. સાથે જ, ગ્રામ પંચાયતો ગ્રામ સભા સુધી આવી માહિતી પહોંચાડી શકશે, જેથી ગ્રામ પંચાયત કક્ષાનો તમામ સરકારી ખર્ચ જાહેર તપાસ માટે ઉપલબ્ધ રહે.

- ફાળવણી અને ખર્ચ સામે અમલીકરણ અંગેના પ્રગતિના અહેવાલો જિલ્લા, તાલુકા તથા રાજ્યના ઉચ્ચ વિભાગો દ્વારા ત્રિમાસિક ધોરણે પ્રકાશિત થવા જોઈએ. જેથી, રાજ્યના નાગરિકો તથા કર્મચારીઓ (એક્ટર્સ)માં ઉત્તરદાયિત્વ અને સ્પષ્ટતા સુનિશ્ચિત થશે.

ઉપર જણાવેલાં સૂચનોનો અમલ કરવાથી ગ્રામ પંચાયતમાં કોઈ પણ વિભાગ દ્વારા ઊઠાવવામાં આવેલા ખર્ચની વિગતો સુનિશ્ચિત કરી શકાશે. આમ, નાણાકીય પ્રવાહ અંગેની બહેતર સમજૂતી મેળવી શકાશે. ભંડોળની ફાળવણીમાં પારદર્શીતા વધવાથી સ્થાનિક સ્તરે જનતાની સહભાગિતા વધારી શકાય છે.

ટૂંકમાં, કર્ણાટક રાજ્યએ અપૂરતાં જાહેર સંસાધનોનો અસરકારક, પારદર્શક અને સમાવેશક ઉપયોગ સુનિશ્ચિત કરવા માટે રાજ્યમાં વિકેન્દ્રીકરણની ભૂમિકા, પ્રક્રિયાઓ અને વ્યવસ્થાઓની તાકીદે સમીક્ષા કરવી જરૂરી છે. સાથે-સાથે એ નોંધવું પણ જરૂરી છે કે કર્ણાટકમાં વિકેન્દ્રીકરણની સ્થિતિ વિશેનાં અમારાં તારણો કર્ણાટક પૂરતાં સીમિત નથી. દેશનાં અન્ય રાજ્યોના સંબંધિત હિસ્સા ધારકો આ પરિણામોને તથા સંશોધનનાં સૂચનોને ગંભીરતાથી લે અને તેમનાં રાજ્યોમાં વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયાને મજબૂત કરવા માટેનાં જરૂરી પગલાં ભરે તેવી ભલામણ છે. ■

દુકાળ અંગેની 'સ્વરાજ અભિયાન'ની જાહેર હિતની અરજી (પીઆઈએલ)ના કેસમાં વડી અદાલતનો આદેશ - મે, ૨૦૧૬

(૧) દુકાળની જાહેરાત

માહિતી પુસ્તિકામાં સુધારો તથા ઉમેરો કરતી વખતે કેન્દ્ર સરકારના કૃષિ મંત્રાલયે અન્ય પરિબળોની સાથે-સાથે નીચેની બાબતો પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ:

(૧) ૨૦૧૫ના ડબલ્યૂ.પી. (સી). નં. ૮૫૭ના પાના ૫૩ના ૪૯ પર દર્શાવેલા ચાર ચાવીરૂપ સૂચકોને શક્ય તેટલું મહત્વ આપવાનું રહેશે. માહિતી પુસ્તિકામાં વરસાદની ઘટને સૌથી મહત્વનો સૂચક ગણાવવામાં આવ્યો હોવા છતાં રાજ્ય સરકારો વરસાદની ઘટને નહીં, પરંતુ કુલ ખેડાણયોગ્ય જમીનમાંથી વાવેતર કરવામાં આવેલી જમીનને વધુ મહત્વ આપી રહી હોય તેમ જણાય છે. આ કારણસર દરેક ચાવીરૂપ સૂચકને પૂરતું મહત્વ આપવું જરૂરી છે.

(૨) દુકાળની જાહેરાત કરવા માટેની સમય મર્યાદાની સૂચના માહિતી પુસ્તિકા (મેન્યુઅલ)માં આપી હોવી જોઈએ. માહિતી પુસ્તિકામાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઓક્ટોબર મહિનો એ દુકાળ જાહેર કરવા માટેનો એકદમ યોગ્ય સમય છે, તેમ છતાં પ્રાપ્ત માહિતી અનુસાર કેટલાંક રાજ્યોએ નવેમ્બર અને ડિસેમ્બર મહિનામાં દુકાળની જાહેરાત કરી છે અને ગુજરાતના કિસ્સામાં તો ત્યાર પછીના વર્ષે એપ્રિલમાં દુકાળની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. આ જાહેરાત ઘણી જ મોડી છે. દુકાળની આવી મોડી જાહેરાતની અસર અને તેના પ્રભાવનો ઉલ્લેખ માહિતી પુસ્તિકામાં કરવામાં આવ્યો છે અને તેનું પુનરાવર્તન કરવું જરૂરી નથી. આથી, સમયસર જાહેરાત કરવી જરૂરી છે.

(૩) સુધારા સાથેની અને છેલ્લામાં છેલ્લી સંપૂર્ણ માહિતી ધરાવતી માહિતી પુસ્તિકા, દુકાળ અને તેના સંબંધિત મહત્વ (વેઈટેજ)ની જાહેરાત કરવા માટે ધ્યાનમાં લેવા માટેનાં તમામ શક્ય પરિબળો દર્શાવતી હોવી જોઈએ. હરિયાણાએ ઉપર દર્શાવ્યા મુજબનાં ઘણાં પરિબળોનો ઉમેરો કર્યો છે. તે જ રીતે બિહારે બારમાસી નદીઓ જેવાં પરિબળોનો ઉમેરો કર્યો છે. તો ગુજરાતે માટીના પ્રકાર જેવાં પરિબળોનો ઉમેરો કર્યો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ચોક્કસ માપદંડો અને ગણતરી પદ્ધતિ નક્કી કરવી મુશ્કેલ હોઈ શકે છે, ત્યારે દુકાળ જાહેર કરવાનો ઇનકાર કરવા માટે દરેક રાજ્યને સક્ષમ બનાવવા માટેની સુવિધામાં

ઘટાડો કરવો જોઈએ. આ પગલું દુકાળ કે દુકાળ જેવી પરિસ્થિતિને કારણે મુશ્કેલીનો સામનો કરી રહેલાં લોકોના હિતમાં રહેશે.

(૪) દુકાળ જાહેર કરવા માટે અથવા તો દુકાળ જાહેર ન કરવા માટેની પદ્ધતિ ધ્યાન પર લેવી જોઈએ તેમ જ ધોરણોને અનુરૂપ તેને વ્યાખ્યાયિત કરવી જોઈએ.

કેન્દ્ર સરકારે દુકાળ કે દુકાળ જેવી પરિસ્થિતિ છે કે કેમ તે અંગે વહેલી તકે નિર્ણય લેવા માટે આધુનિક તકનીકના ઉપયોગનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. આ માટે સાંસ્થાનિક પદ્ધતિઓ તથા સાંસ્થાનિક વારસાને અનુસરતી માહિતી પુસ્તિકાઓનો ઉપયોગ ચાલુ રાખવો જરૂરી નથી. રાજ્ય સરકારોએ ટેકનોલોજીની વ્યાપક સંભવિતતાને પારખવાનો સમય પાકી ગયો છે અને કેન્દ્ર સરકારે આપત્તિકાળ માટેના સ્ટેટ મેનેજમેન્ટ પ્લાન (રાજ્ય વ્યવસ્થાપન આયોજન) તૈયાર કરવા માટે આવી ટેકનોલોજીના ઉપયોગનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ.

(૨) દુકાળની માહિતી પુસ્તિકા

દુકાળ વ્યવસ્થાપન માહિતી પુસ્તિકા (ડ્રાઉટ મેનેજમેન્ટ મેન્યુઅલ) એ અર્થસભર અને સંશોધન સાથેનો દસ્તાવેજ છે. જો કે, પક્ષો માટેના વિદ્વાન સલાહકારો દ્વારા અમારા સમક્ષ કરવામાં આવેલી રજૂઆત અંગે અમારો એવો મત છે કે માહિતી પુસ્તિકા ૨૦૦૯માં પ્રકાશિત થઈ હોવાથી ત્યારબાદ ઘણી નવી ગતિવિધિઓ થઈ છે. તેથી માહિતી પુસ્તિકાની લેખિત સામગ્રીમાં સુધારો કરવાની જરૂરિયાત વર્તાઈ રહી છે. અમે માહિતી પુસ્તિકાને ૩૧મી ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ સુધીમાં સુધારવાની તથા છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી સાથે તેને સંપૂર્ણ બનાવવાની સૂચના આપી છે.

સૂચિત સુધારા તથા છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી સાથેની માહિતી પુસ્તિકામાં તથા દુકાળની સ્થિતિના સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રીય આયોજનમાં સજ્જતા, નિવારણ અને સમસ્યામાં ઘટાડો કરવાના સંદર્ભમાં ભાવિ આયોજન પૂરું પાડવું જોઈએ.

જળ સંગ્રહ, જળ સંચય અને ભૂગર્ભ જળ સહિત પાણીના ઉપયોગની નવતર પદ્ધતિઓ અંગે ગંભીર વિચારણા થવી જોઈએ અને આ

ક્ષેત્રના નિષ્ણાતોને પણ એ પ્રવૃત્તિમાં સાંકળવા જોઈએ. અન્ય તકનીકોની સાથે સાથે સૂકી જમીન પર ખેતી, જળ સંગ્રહ, ટપક સિંચાઈ વગેરે જેવી પદ્ધતિઓ વિચારી શકાય.

દુકાળને લગતી બાબતો અંગે પગલાં લેતી વખતે તથા માહિતી પુસ્તિકામાં સુધારો તથા ફેરફારો કરતી વખતે અનુક્રમે, રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્ર સરકારે અસરગ્રસ્ત વિસ્તારોમાંથી થતા સ્થળાંતર, આત્મહત્યાઓ, સમસ્યાઓ, મહિલાઓ અને બાળકોની દુર્દશા વગેરે જેવાં માનવીય પરિબળોને ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈએ.

(૩) ડીએમ એક્ટ અમલીકરણ

આપત્તિ વ્યવસ્થાપન અધિનિયમ (ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ એક્ટ)ની જોગવાઈઓનું અમલીકરણ.

(૪) આપત્તિની આકારણી અને સંકટ વ્યવસ્થાપન પરની રાષ્ટ્રીય યોજના

ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ એક્ટ, ૨૦૦૫ની કલમ ૧૧ મુજબ, હોનારતની સ્થિતિના સંદર્ભમાં આપત્તિ આકારણી, આપત્તિ વ્યવસ્થાપન અને કટોકટીના સમયે, વ્યવસ્થાપનને લગતી રાષ્ટ્રીય યોજના (નેશનલ પ્લાન) ઘડવી જરૂરી છે. કાર્ય પદ્ધતિ દસ્તાવેજ તૈયાર થઈ ચૂક્યો હોવા છતાં છેલ્લા દસ વર્ષથી આવો 'નેશનલ પ્લાન' ઘડવામાં આવ્યો નથી. 'નેશનલ પ્લાન' તૈયાર કરવામાં સમય લાગે તે સમજી શકાય તેમ છે, પણ દસ વર્ષનો સમયગાળો ઘણો જ લાંબો છે. અમે કેન્દ્ર સરકારને (યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયાને) ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ એક્ટ, ૨૦૦૫ની કલમ ૧૧ને ધ્યાનમાં રાખીને તાકીદે નેશનલ પ્લાન ઘડવા માટે સૂચના આપી છે.

(૫) ડિઝાસ્ટર મિટિગેશન ફંડ (આપત્તિ શમન માટેનું ભંડોળ)

ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ એક્ટ, ૨૦૦૫ની કલમ ૪૭માં જણાવ્યા અનુસાર, રાષ્ટ્રીય આપત્તિ શમન માટેનું ભંડોળ (નેશનલ ડિઝાસ્ટર મિટિગેશન ફંડ) પ્રસ્થાપિત કરવું જરૂરી છે. દુર્ભાગ્યે આજ સુધી આવા કોઈ ભંડોળની રચના કરવામાં આવી નથી. તેથી, ૨૦૧૫ના ૩૦ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૫ના ૫૩ પાનાના ૪૮માં અમે કેન્દ્ર સરકારને આજથી લઈને ત્રણ મહિનાની અંદર રાષ્ટ્રીય આપત્તિ શમન ભંડોળ પ્રસ્થાપિત કરવાની સૂચના આપી છે.

(૬) ડિઝાસ્ટર રિસ્પોન્સ ફોર્સ (આપત્તિ પ્રતિભાવ દળ)

ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ એક્ટ, ૨૦૦૫ની કલમ ૪૪ પ્રમાણે, પોતાની નિયમિત નિષ્ણાત કેડર સાથેની રાષ્ટ્રીય આપત્તિ પ્રતિભાવ દળ (નેશનલ ડિઝાસ્ટર રિસ્પોન્સ ફોર્સ) રચવી જરૂરી છે. અત્યાર સુધી

આવા કોઈ દળની રચના કરવામાં આવી નથી. તેથી, અમે કેન્દ્ર સરકારને આજથી લઈને છ મહિનાના સમયગાળાની અંદર 'નેશનલ ડિઝાસ્ટર રિસ્પોન્સ ફોર્સ'ની રચના કરવા માટે તાકીદ કરી છે. નેશનલ ડિઝાસ્ટર રિસ્પોન્સ ફોર્સને તાલીમ આપવી તથા દુકાળ જેવી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે તેને સુસજ્જ કરવી.

(૭) નેશનલ ફૂડ સિક્યોરિટી એક્ટ

(રાષ્ટ્રીય ખાદ્ય સુરક્ષા અધિનિયમ - એનએફએસએ)

રાજ્ય સરકારોને નીચે પ્રમાણે સૂચના આપવી: તમામ પરિવારોને (પછી ભલે તે પરિવારો પ્રાથમિકતાની શ્રેણીમાં આવતા હોય કે ન આવતા હોય) રાષ્ટ્રીય ખાદ્ય સુરક્ષા અધિનિયમ અનુસાર માસિક ખાદ્યાન્નના મળવાપાત્ર અધિકારોની બાંધધરી આપવી.

વળી, તેના કારણે 'એનએફએસએ' હેઠળ ખાદ્યાન્નનો માસિક અધિકાર મેળવવા માટે રેશન કાર્ડ ધરાવવાની જરૂરિયાતમાંથી પણ મુક્તિ મળશે. ખાદ્યાન્ન મેળવવા માટે રેશન કાર્ડની અવેજીમાં ઓળખનો યોગ્ય પુરાવો અને રહેઠાણનો પુરાવો રાખી શકાય છે.

દરેક રાજ્યએ આજથી એક મહિનાની અંદર એનએફએસ એક્ટની કલમ ૧૪માં જણાવ્યા પ્રમાણે આંતરિક ફરિયાદ નિવારણ વ્યવસ્થા ઊભી કરવાની રહેશે. તથા કલમ ૧૫માં જણાવ્યા પ્રમાણે દરેક જિલ્લા માટે જિલ્લા ફરિયાદ નિવારણ અધિકારીની નિમણૂક કરવાની રહેશે.

દરેક રાજ્યએ એનએફએસ એક્ટની કલમમાં જણાવ્યા અનુસાર (જો સ્ટેટ ફૂડ કમિશન રચવામાં ન આવ્યું હોય તો) આજની તારીખથી એક મહિનાની અંદર એનએફએસ એક્ટના અમલીકરણ પર દેખરેખ રાખવા માટે તથા તેની સમીક્ષા કરવા માટે સ્ટેટ ફૂડ કમિશનની રચના કરવાની રહેશે.

(૮) મધ્યાહન ભોજન (મિડ ડે મિલ્સ)

મધ્યાહન ભોજન યોજના અંગે અદાલતે રાજ્યોને બાળકોના લાભાર્થે (આદેશ પસાર થયાના અર્થાત્ ૧૩ મેથી અઠવાડિયાની અંદર) મધ્યાહન ભોજન યોજનાને શાળામાં ઊનાળાના વેકેશન દરમિયાન પણ અમલી બનાવવાનો આદેશ કર્યો હતો. અદાલતે રાજ્યોને અઠવાડિયામાં પાંચ દિવસ અથવા ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ ઈંડા અથવા દૂધ કે અન્ય પોષક ખોરાક આપવાની જોગવાઈ કરવાનો આદેશ કર્યો હતો.

જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬

સાંપ્રત પ્રવાહ

મા અન્નપૂર્ણા યોજના (એનએફએસએ) અંતર્ગત લાભાર્થીઓને મળતા લાભ, ટોલ ફી નંબર વગેરેની જાણકારી જાહેર નોટિસ બોર્ડ (એફપીએસ) પર પ્રદર્શિત કરવા અંગેનો ગુજરાત રાજ્ય સરકારના પરિપત્રની નકલ

નિયામક,
અન્ન અને નાગરિક પુરવઠા કચેરી

બ્લોક નં-૧૪/૬ શ્રે માળ,
નવા સચિવાલય, ગાંધીનગર.
ફોન નં. ૦૭૯૨૩૨ - ૨૫૦૧૧
ફેક્સ નં. ૦૭૯૨૩૨ - ૪૫૦૭૦
E-Mail-jdfoodcs@gmail.com

નં.પીડીએસ/નફસા/ફા.નં.૧૩૭/૨૦૧૬

તા.૩૧/૦૫/૨૦૧૬

પ્રતિ,

- (૧) અન્ન નિયંત્રકશ્રી,
અન્ન અને નાગરિક પુરવઠા નિયંત્રકશ્રીની કચેરી,
બહુમાળી બિલ્ડીંગ, લાલ દરવાજા, અમદાવાદ
- (૨) જિલ્લા પુરવઠા અધિકારીશ્રી, તમામ)

વિષય : મા અન્નપૂર્ણા યોજના (NFSA-2013) ની સુદૃઢ અમલવારી અંતર્ગત લાભાર્થીઓને મળતા લાભ, ટોલ ફી નંબર વિગેરેની જાણકારી માટે જાહેર નોટિસ બોર્ડ FPS પર પ્રદર્શિત કરવા બાબત

સંદર્ભ: (૧) જનરલ મેનેજર (કોમર્સ-૧), ગુ.રા.ના.પુ.નિ.લી, ગાંધીનગરના તા.૨૬/૦૫/૨૦૧૬ના પત્રનાં.નાપુનિ/૨૧૧/અનજ/anfesa-2013/ FPS નોટીસ બોર્ડ/ટોલ ફી નંબર.

(૨) વિભાગના તા.૨૭/૦૫/૨૦૧૬ના પત્રનાં.સીએસસી/૧૨૨૦૧૬/૧૬૫૭/૬

રાજ્યમાં ૧ લી, એપ્રિલ-૨૦૧૬ થી મા અન્નપૂર્ણા યોજના (NFSA-2013) નો રાજ્યમાં અમલ શરૂ થયેલ છે. આ યોજના અંતર્ગત લોકોને/લાભાર્થીઓને મળતા લાભ તથા આ યોજના અંતર્ગત કોઈ ફરિયાદ રજુઆત હોય તો તે માટે ક્યાં રજુઆત થઈ શકે વિગેરે બાબતે લોકોને/લાભાર્થીઓને વિસ્તૃત જાણકારી હોવી જોઈએ. આ બાબતે માન.મુખ્યમંત્રીશ્રી તરફથી પણ રાજ્યની તમામ વાજબી ભાવની દુકાન પર આવી જાહેર સુચનાઓ આપતા જાહેર નોટીસ બોર્ડ મુકવા સુચના થયેલ છે અને આ કામગીરી તાત્કાલિક અસરથી પૂર્ણ કરવા જણાવેલ છે.

સમગ્ર રાજ્યમાં એકસુત્રતા રહે તેમજ નાગરિકોનું ધ્યાન આ અગત્યની સુચના તરફ જાય તે હેતુથી વાજબી ભાવની દુકાનો પર મુકવાના જાહેર નોટીસ બોર્ડનો

નમુનો આ સાથે સામેલ છે. આ નમુના મુજબ લંબાઇ ૪' x પહોળાઇ ૩' ફૂટ ની સાઇઝ મુજબ અને નમુનામાં દર્શાવેલ કલર કોમ્પીનેશન મુજબના બોર્ડ તમામ FPS પર કાયમી ધોરણે મુકવામાં આવે.

આપના જિલ્લાની તમામ વાજબી ભાવની દુકાન ઉપર આ મુજબના તા.૧૦/૦૬/૨૦૧૬ સુધીમાં પ્રદર્શિત થાય તે માટે તાલુકા મામલતદારશ્રી/નાયબ મામલતદાર(પુ) તથા ઝોનલ ઓફીસરશ્રી સાથે સંકલન રાખી એ રીતે વ્યવસ્થા ગોઠવી કામગીરી કરવાની રહે છે.

આપશ્રીને જણાવવાનું કે, રાષ્ટ્રીય અન્ન સલામતી કાયદો, ૨૦૧૩ અને TPDS કંટ્રોલ ઓર્ડર-૨૦૧૫ અંતર્ગતની જોગવાઈ અનુલક્ષીને વાજબી ભાવના દુકાન સંચાલકે ઉઘડતા-બંધ જથ્થા/ભાવ વિ. વિગતો પ્રદર્શિત કરવાનું બોર્ડ રાખવા માટેની કાયદાનુસાર ની સુચના મુજબ બોર્ડ રાખવાનું છે તે ઉપરાંત બોર્ડ આ સુચના પ્રદર્શિત કરતું બોર્ડ તમામ FPS પર રાખવાનું રહેશે.

આપશ્રીને જણાવવાનું કે આ સુચના પ્રદર્શિત કરતું બોર્ડ ફલેક્સ બેનર બનાવવાનું નથી પરંતુ પ્રિન્ટ કરેલ અને ખુબ જ લાંબા સમય સુધી વિગતો વાંચી શકાય તેવું ટકાઉ બોર્ડ બનાવવાનું રહેશે.

આ માટે થનાર ખર્ચ માટેની જોગવાઈ સરકારશ્રીની વિચારણા તળે છે.

સરકારશ્રીની સુચનાનુસાર દરેક વાજબી ભાવની દુકાન પર તા.૧૦/૦૬/૨૦૧૬ સુધીમાં બોર્ડ મુકાઈ જાય અને આ પ્રકારના બોર્ડ મુકવામાં આવેલ છે. તે બાબતેનો અહેવાલ તા.૧૧/૦૬/૨૦૧૬ સુધીમાં બિનચુક મોકલી આપવાનો રહેશે.

બિડાણ : ઉપર મુજબ

નિયામક

અન્ન અને નાગરિક પુરવઠા, ગાંધીનગર

નકલ સવિનય રવાના:

સેકશન અધિકારીશ્રી,

અન્ન, નાગરિક પુરવઠા અને ગ્રાહકોની બાબતનો વિભાગ,

૧૪/૬, સરદાર ભવન, સચિવાલય, ગાંધીનગર

મા અન્નપૂર્ણા યોજના (એનએફએસએ) અંતર્ગત લાભાર્થીઓને મળતા લાભ, ટોલ ફી નંબર વગેરેની જાણકારી જાહેર નોટિસ બોર્ડ (એફપીએસ) પર પ્રદર્શિત કરવા અંગેનો નમૂનો

રેશનકાર્ડ ધારકો જોગ અગત્યની સૂચના

- (૧) રાજ્ય સરકાર દ્વારા "મા અન્નપૂર્ણા" યોજના એપ્રિલ-૨૦૧૬ થી શરૂ કરેલ છે. જે મુજબ આપનું માન્ય રેશનકાર્ડ જે વાજબીભાવની દુકાન સાથે જોડાયેલ હોય તે દુકાન પરથી રેશનકાર્ડની કેટેગરી પ્રમાણે નીચે મુજબની આવશ્યક ચીજવસ્તુઓ તે સામે દર્શાવેલ પ્રમાણ-ભાવથી વિતરણ કરવામાં આવે છે.

અ.નં.(૧) "મા અન્નપૂર્ણા" યોજના હેઠળના અંત્યોદય કાર્ડધારક કુટુંબો		
વસ્તુ	મળવાપાત્ર જથ્થો કાર્ડદીઠ મહત્તમ (કિ.ગ્રા.)	ભાવ પ્રતિ કિ.ગ્રા. રૂ.પૈસા
ઘઉં	૩૦.૦૦૦	૨.૦૦
ચોખા	૫.૦૦૦	૩.૦૦
કુલ	૩૫.૦૦૦	

અ.નં.(૨) "મા અન્નપૂર્ણા" યોજના હેઠળના અગ્રતા ધરાવતા કુટુંબો		
વસ્તુ	મળવાપાત્ર જથ્થો વ્યક્તિદીઠ (કિ.ગ્રા.)	ભાવ પ્રતિ કિ.ગ્રા. રૂ.પૈસા
ઘઉં	૪.૨૫૦	૨.૦૦
ચોખા	૦.૭૫૦	૩.૦૦
કુલ	૫.૦૦૦	

અ.નં.(૩) બી.પી.એલ. / એ.એ.વાય. કાર્ડધારક			
વસ્તુ		મળવાપાત્ર જથ્થો(કિ.ગ્રા.)	ભાવ પ્રતિ કિ.ગ્રા. રૂ.પૈસા
ખાંડ	વ્યક્તિ દીઠ	૦.૩૫૦ ગ્રામ	૧૩.૫૦
આયોડાઈઝ મીઠું	૬ વ્યક્તિ સુધી	૧.૦૦૦	૧.૦૦
	૬ થી વધુ વ્યક્તિ માટે	૨.૦૦૦	૧.૦૦

અ.નં.(૪) રાંધણગેસ નહીં ધરાવતા તમામ રેશનકાર્ડ ધારક			
વસ્તુ	મળવાપાત્ર જથ્થો વ્યક્તિદીઠ	મળવાપાત્ર જથ્થો કાર્ડદીઠ મહત્તમ	ભાવ પ્રતિ લીટર રૂ.પૈસા
કેરોસીન	૨ લીટર	૮ લીટર	સ્થાનિક રીતે કલેક્ટરશ્રીએ નક્કી કરેલ રાહતદરે

- (૨) "અગ્રતા ધરાવતા કુટુંબો" ની યાદી નીચેની જગ્યાએ જોવા મળશે.
- મામલતદાર કચેરી
 - સંબંધિત ઝોનલ કચેરી
 - સંબંધિત વાજબી ભાવની દુકાન
 - ગ્રામ પંચાયત કચેરી
- (૩) પાત્રતા ધરાવતા કોઈ કુટુંબ આ યોજનાના લાભથી વંચિત રહી ગયેલ હોય તો તેવા કુટુંબ/વ્યક્તિ સંબંધિત મામલતદાર કચેરી/ઝોનલ કચેરીમાં આધાર પુરાવા સાથે અરજી કરી શકે છે.
- (૪) આ બાબતે કોઈ ફરીયાદ હોય તો નીચેના નંબર પર ફરીયાદ નોંધાવી શકાશે.
- ૦૨૮૧-૨૪૭૬૮૮૧ (લેન્ડલાઈન)
૧૮૦૦-૨૩૩-૫૫૦૦ (ટોલ ફ્રી)
૧૮૦૦-૨૩૩-૦૨૨૨ (ટોલ ફ્રી)
- (૫) કેરોસીનનો ભાવ ૧ લીટરના રૂ. પૈસા

દુકાનદારનું
નામ / સરનામું

લાયસન્સ નં.

દલિતોના માનવ અધિકારો માટેની રાષ્ટ્રીય ઝૂંબેશ (નેશનલ કેમ્પેઇન ઓન દલિત હ્યુમન રાઇટ્સ) દ્વારા નીતિ આયોગને પત્ર

વ્હાલા મિત્રો,

જય ભીમ!

તાજેતરમાં નીતિ આયોગે આદિ જાતિની બાબતો માટેનું મંત્રાલય (મિનિસ્ટ્રી ઓફ ટ્રાઇબલ અફેર્સ) અને સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રાલયને લેખિતમાં જણાવીને ટ્રાઇબલ સબ-પ્લાન (ટીએસપી) તથા શિડ્યૂલ્ડ કાસ્ટ સબ-પ્લાન (એસસીએસપી)ના અમલીકરણ પર દેખરેખ રાખવાની તથા તેની સમીક્ષા કરવાની અસક્ષમતા વ્યક્ત કરી હતી. આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ, એસસીએસપી અને ટીએસપી એ અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના વિકાસ માટેની મહત્વપૂર્ણ નીતિઓ છે. જે 'એસસી', 'એસટી' તથા દેશની અન્ય સામાન્ય વસતી વચ્ચેનું અંતર દૂર કરવા માટે કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે. તેથી નીતિ આયોગ દલિત અને આદિવાસી બજેટ (અંદાજ પત્ર) પરથી ધ્યાન હટાવી રહ્યું છે તેમ જ દલિત અને આદિવાસી બજેટ માટે મહત્વનો આદેશ અમલમાં મૂકવા માટેની જરૂરી વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કર્યા વિના પોતાની જવાબદારી છોડી રહ્યું છે તે ગંભીર ચિંતાનો વિષય છે.

ટ્રાઇબલ સબ-પ્લાન (ટીએસપી) અને શિડ્યૂલ્ડ કાસ્ટ સબ-પ્લાન (એસસીએસપી)ની દેખરેખ તથા સમીક્ષાની જવાબદારી અગાઉ આયોજન પંચ (પ્લાનિંગ કમિશન ઓફ ઇન્ડિયા)ની હતી. પરંતુ આયોજન પંચને બરખાસ્ત કરી દેવાયા બાદ, પહેલી જાન્યુઆરી, 2015ના રોજ કેબિનેટના ઠરાવને પગલે નીતિ આયોગની રચના કરવામાં આવી હતી. નીતિ આયોગના બંધારણમાં આદેશ વિશે જે સમજૂતી આપવામાં આવી છે, તે રાષ્ટ્રીય વિકાસ માટેનું લક્ષ્ય વિકસાવવા પર ભાર મૂકે છે. જેમાં અનુસૂચિત જાતિ તથા અનુસૂચિત જનજાતિના વિકાસનો પણ સમાવેશ થાય છે. એસસીએસપી-ટીએસપીની દેખરેખ તથા સમીક્ષાની જવાબદારી અગાઉના આયોજન પંચની હતી, જે પછીથી નીતિ આયોગને સોંપવામાં આવી હતી. દોઢ વર્ષના સમયગાળા બાદ નીતિ આયોગ એસસીએસપી - ટીએસપીની પોતાની જવાબદારીઓ સંબંધિત મંત્રાલયોને સોંપી રહી રહ્યું છે તે બાબત ચિંતાજનક છે.

તમે નીતિ આયોગના ચેરમેન, જેઓ દેશના વડાપ્રધાન છે, તેમની સમક્ષ અપીલ કરીને નારાજગી વ્યક્ત કરીને સમાવેશક કાયદાની માંગણી કરો તેવી અમારી વિનંતી છે. આ સમાવેશક કાયદો

એસસીએસપી તથા ટીએસપી અસરકારક અમલીકરણ માટે સાતત્યપૂર્ણ વ્યવસ્થા ધરાવે તે સુનિશ્ચિત કરે છે અને સંબંધિત મંત્રાલયોને વ્યવસ્થાની દેખરેખ તથા સમીક્ષા કરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.

નીતિ આયોગના ચેરમેનને પાઠવવામાં આવેલા પત્રની નકલ તમારા સંદર્ભ સાથે આ સાથે આપવામાં આવી છે.

જય ભીમ સાથે,

વિમલ થોરાટ, એન. પૌલ દિવાકર, આશા કોટવાલ, વી. રમેશ નાથન - નેશનલ કેમ્પેઇન ઓન દલિત હ્યુમન રાઇટ્સ.

નીતિ આયોગને પાઠવવામાં આવેલા પત્રની નકલ

પ્રતિશ્રી,

ચેરપર્સન

નીતિ આયોગ, નવી દિલ્હી

માનનીય ચેરપર્સન મહોદય,

અમે (નીચે સહી કરનાર) નેશનલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ફોર ટ્રાન્સફોર્મિંગ ઇન્ડિયા (નીતિ) આયોગ અને આદિજાતિ બાબતોના મંત્રાલય (મિનિસ્ટ્રી ઓફ ટ્રાઇબલ અફેર્સ) તેમ જ સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રાલય વચ્ચે તાજેતરમાં થયેલ પત્ર-વ્યવહારથી અમે ચિંતિત છીએ. આ પત્ર-વ્યવહાર અનુસાર, નીતિ આયોગે ટ્રાઇબલ સબ-પ્લાન (ટીએસપી) અને શિડ્યૂલ્ડ કાસ્ટ સબ-પ્લાન (એસસીએસપી)ના અમલીકરણની દેખરેખ અને તેની સમીક્ષા કરવાની પોતાની અસક્ષમતા દર્શાવી છે તથા આ કામગીરી હવે ઉપરોક્ત બંને મંત્રાલયોને હાથ ધરવા માટે જણાવ્યું છે. એસસીએસપી-ટીએસપીના અસરકારક અમલીકરણ માટે મજબૂત વ્યવસ્થા સૂચવવાને બદલે આ જવાબદારી સંબંધિત મંત્રાલયોને સોંપવી અને સમાજના મહત્વના વર્ગ પરત્વેની પોતાની જવાબદારીનો ત્યાગ કરીને હાથ અદ્ધર કરી દેવા એ અમારા મતે નીતિ આયોગની બેદરકારી સૂચવે છે.

ઇકોનોમિક ટાઇમ્સમાં પહેલી મે, 2016ના રોજ સમાચારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્રના લખાણ અનુસાર, નીતિ આયોગનો આદેશ (મેન્ડેટ) અગાઉના આયોજન પંચ (પ્લાનિંગ કમિશન)ની માફક પાંચ વર્ષનું આયોજન નથી. નીતિ આયોગે શિડ્યૂલ્ડ કાસ્ટ સબ-પ્લાન (એસસીએસપી) અને ટ્રાઇબલ સબ પ્લાન (ટીએસપી) હેઠળ દલિત અને આદિવાસી અંદાજ પત્રો (બજેટ)ની ફાળવણી, અમલીકરણ અને તેની દેખરેખના આદેશ (મેન્ડેટ)માં ફેરફાર કરવાની દરખાસ્ત કરી છે.

ટ્રાઇબલ સબ-પ્લાન (ટીએસપી) અને શિડ્યુલ્ડ કાસ્ટ સબ પ્લાન (એસસીએસપી)ની દેખરેખ તથા સમીક્ષાની જવાબદારી અગાઉ આયોજન પંચની હતી. પરંતુ આયોજન પંચને બરખાસ્ત કરી દેવાયા બાદ પહેલી જાન્યુઆરી, 2015ના રોજ કેબિનેટના ઠરાવને પગલે નીતિ આયોગની રચના કરવામાં આવી. નીતિ આયોગના બંધારણમાં આદેશ વિશે આપવામાં આવેલી સમજૂતી રાષ્ટ્રીય વિકાસ માટેનું લક્ષ્ય વિકસાવવા પર ભાર મૂકે છે. જેમાં અનુસૂચિત જાતિ તથા અનુસૂચિત જનજાતિના વિકાસનો પણ સમાવેશ થાય છે. એસસીએસપી-ટીએસપીની દેખરેખ અને સમીક્ષાની જવાબદારી અગાઉના આયોજન પંચની હતી, જે પછીથી નીતિ આયોગને સોંપવામાં આવી હતી. દોઢ વર્ષના સમયગાળા બાદ નીતિ આયોગ એસસીએસપી - ટીએસપીની પોતાની જવાબદારીઓ સંબંધિત મંત્રાલયોને સોંપી રહ્યું છે તે બાબત ચિંતાજનક છે.

નીતિ આયોગનું આ પગલું અનુસૂચિત જાતિ તથા અનુસૂચિત જનજાતિ માટેની બંધારણીય જોગવાઈઓ તથા હક્કોને હાનિ પહોંચાડે છે, જેની વિપરિત અસર સમુદાય પર પડશે.

આવી જટિલ પરિસ્થિતિમાં, નીતિ આયોગ આદિજાતિની બાબતો માટેના મંત્રાલય (મિનિસ્ટ્રી ઓફ ટ્રાઇબલ અફેર્સ) અને સામાજિક ન્યાય તથા સશક્તિકરણ મંત્રાલય (એમએસજેઇ - મિનિસ્ટ્રી ઓફ સોશ્યલ જસ્ટિસ એન્ડ એમ્પાવરમેન્ટ)ને, એસસીએસપી અને ટીએસપીના અમલીકરણ માટેની જરૂરી સત્તાઓ તથા સંસાધનો ધરાવતી કેન્દ્રવર્તી સત્તા (ઓથોરિટી) તરીકે પ્રસ્થાપિત કરીને આ બંને મંત્રાલયોની અંદર એકમ રચવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે. જો આમ ન થાય, તો ફક્ત નીતિ આયોગ નહીં, બલકે સમગ્ર સરકાર સીમાંત સમુદાયોને વિકાસથી દૂર રાખવા માટે જવાબદાર ગણાશે. આ મંત્રાલયોને હજી સુધી એસસીએસપી અને ટીએસપીની સમીક્ષા કરવા માટે તથા તેનો અમલીકરણ કરવા માટેની પૂરતી સત્તાઓની સોંપણી કરવામાં નથી આવી. સંબંધિત મંત્રાલયો માટે

ઉપર જણાવવામાં આવ્યા પ્રમાણે જરૂરી જોગવાઈઓ દ્વારા એસસીએસપી અને ટીએસપીના અમલીકરણ માટે સમાવેશક કાયદા દ્વારા આમ થઈ શકે છે. સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રાલય આવો ડ્રાફ્ટ ધરાવે છે, જે માટે જાહેર તથા આંતર-મંત્રાલય સલાહ-સૂચનો પણ લેવામાં આવ્યાં છે.

તેથી, આપ આ ગંભીર મામલાને ધ્યાન પર લઈને નીચેની કામગીરી માટે તાકીદે પગલાં ભરો તેવી વિનંતી છે:

1. જરૂરી સંસ્થાકીય અને વહીવટી સંસાધનો સાથે શિડ્યુલ્ડ કાસ્ટ સબ પ્લાન અને ટ્રાઇબલ સબ પ્લાન ઘડવો.
2. મિનિસ્ટ્રી ઓફ ટ્રાઇબલ અફેર્સ (આદિ જાતિની બાબતો માટેનું મંત્રાલય), સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રાલય (એમએસજેઇ) તથા કેન્દ્રવર્તી સત્તા તંત્રો (ઓથોરિટીઝ) એસસીએસપી અને ટીએસપી પર અસરકારક રીતે દેખરેખ રાખી શકે અને તેની સમીક્ષા કરી શકે તે માટે તેમને આવશ્યક માનવ સંસાધનો અને રાજવિત્તીય સંસાધનોથી સજ્જ કરવાં.

સાભાર,

વિમલ થોરાટ, કન્વીનર,

નેશનલ કેમ્પેઇન ફોર દલિત હ્યુમન રાઇટ્સ

એન. પૌલ દિવાકર, જનરલ સેક્રેટરી,

દલિત આર્થિક અધિકાર આંદોલન

આશા કોટવાલ, જનરલ સેક્રેટરી,

ઓલ ઇન્ડિયા દલિત મહિલા અધિકાર મંચ

વી. રમેશ નાથન, જનરલ સેક્રેટરી,

નેશનલ દલિત મૂવમેન્ટ ફોર જસ્ટિસ.

નકલ રવાના (સીસી):

શ્રી અરવિંદ પાનગરિયા, વાઇસ ચેરપર્સન, નીતિ આયોગ.

સ્કૂલ ડેવલપમેન્ટ પ્લાન (એસડીપી) અંગે વીએસએસ તાલીમ

‘રાઇટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ, 2009’ના આદેશ અનુસાર, શાળાના વ્યવસ્થાપન માટે તથા શાળાની કામગીરીની દેખરેખ કરવા માટે તેમ જ શાળાઓ આરટીઈની માર્ગદર્શિકાઓના માપદંડને અનુસરે છે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે દરેક શાળા સ્કૂલ મેનેજમેન્ટ કમિટિ (એસએમસી - શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ) ધરાવતી હોય તે જરૂરી છે. આવી દરેક એસએમસીએ વાર્ષિક સ્કૂલ ડેવલપમેન્ટ પ્લાન (એસડીપી - શાળા વિકાસ યોજના) વિકસાવવો જોઈએ. એસડીપી એ શાળાના દરેક પાસાંને આવરી લેતો સમાવેશક દસ્તાવેજ હોય છે. જેમાં

શાળાની યોગ્ય કામગીરી, ભૌતિક માળખાકીય સુવિધા, શાળાની પહોંચ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. બિહારમાં એસએમસી વિદ્યાલય શિક્ષા સમિતિ (વીએસએસ) તરીકે ઓળખાય છે. વીએસએસના 75 ટકા સભ્યો શાળામાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓનાં વાલી છે. જ્યારે બાકીના સભ્યો શિક્ષકો અને પંચાયતી રાજ સંસ્થા(પીઆરઆઇ)ના પ્રતિનિધિઓ છે.

વીએસએસના સભ્યો સાથે ચર્ચા કરવા દરમિયાન એઆઇપીએડીની

ટીમને જાણવા મળ્યું હતું કે વીએસએસની રચના કરવામાં આવી હોવા છતાં આ સમિતિ કાર્યરત નહોતી અને તેનાં સભ્યો તેમની ભૂમિકાઓ તથા જવાબદારીઓથી પૂર્ણપણે વાકેફ નહોતાં. સ્કૂલ ડેવલપમેન્ટ પ્લાન (એસડીપી) તૈયાર કરવા માટે વીએસએસના સભ્યો સરકારી શાળાના શિક્ષકો પર આધાર રાખતા હતા, જેના કારણે એસડીપી તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા એકતરફી બની રહેતી હતી.

વીએસએસના સભ્યોમાં કૌશલ્ય ક્ષેત્રે પ્રવર્તતી આ અસમાનતા દૂર કરવા માટે આઈએપીએડી દ્વારા ડીઆઈઈટી ભવન, ભાગલપુર ખાતે 13મી ડિસેમ્બર, 2015ના રોજ એક દિવસીય તાલીમ શિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ તાલીમ કાર્યક્રમનું ઉદ્ઘાટન ડીઆઈઈટી, ભાગલપુરના પ્રિન્સિપાલ તથા ડીઈઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. 80 કરતાં વધુ પ્રિન્સિપાલ તથા વીએસએસ સભ્યોએ આ તાલીમમાં ભાગ લીધો હતો.

જિલ્લા શિક્ષણ અધિકારીએ (ડિસ્ટ્રિક્ટ એજ્યુકેશન ઓફિસર) એસએમસીનો પરિચય આપ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે, સ્કૂલ મેનેજમેન્ટ કમિટી તથા તેનાં આયોજનો પહોંચ અને માળખાકીય સુવિધાઓનો વિકાસ, ન્યાયપૂર્ણતા, ગુણવત્તા અને સમુદાયની સહભાગિતા - આ ચાર પાયા પર આધારિત હોવી જોઈએ. ડીઆઈઈટીના પ્રિન્સિપાલે નોંધ્યું હતું કે, પ્લાન આરટીઈ અધિનિયમ, 2009ની અનુસૂચિમાં દર્શાવેલા માપદંડો પર કેન્દ્રીત હોવો જોઈએ. આ પ્લાન એસએસએ/અન્ય સરકારી યોજનાઓ હેઠળની શાળાની ભૌતિક સુવિધાઓ ક્ષેત્રે પ્રવર્તતી અસમાનતા પર ભાર મૂકતો હોવો

જોઈએ તથા આ માટેનું ભંડોળ સામુદાયિક સહભાગિતા થકી ઉપલબ્ધ થવું જોઈએ. એ સાથે જ તેમણે એ પણ જણાવ્યું હતું કે, એસએમસીની ભૂમિકા શાળાની કામગીરીનું વ્યવસ્થાપન કરવાની, તેના પર દેખરેખ રાખવાની અને શાળાકીય કામગીરીમાં શાળાને સહાય પૂરી પાડવાની છે. સાથે જ શાળા આરટીઈ અધિનિયમ હેઠળ જણાવેલી જરૂરિયાતો સંતોષે છે તે સુનિશ્ચિત કરવાની એસએમસીની જવાબદારી છે. દરેક સ્કૂલ ડેવલપમેન્ટ પ્લાન (એસડીપી)એ નીચે જણાવ્યા મુજબનાં ક્ષેત્રો આવરી લેવાનાં રહે છે:-

શાળાની પહોંચ: શું શાળા સમુદાયનાં તમામ પ્રાથમિક વયનાં બાળકોમાંથી (પ્રાથમિક માટે) એક કિલોમીટરની અંદર અને (ઉચ્ચતર પ્રાથમિક માટે) 3 કિલોમીટરની અંદર આવેલી છે?

શાળામાં દાખલ: સમુદાયનાં 6થી 14 વર્ષની વયનાં તમામ બાળકો શાળામાં દાખલ છે?

ભૌતિક માળખાકીય સુવિધા: શાળા અસરકારક રીતે કાર્યરત છે તેની ખાતરી કરવા માટે શું શાળા (પૂરતા પ્રકાશ સાથેના વર્ગ ખંડો, મધ્યાહન ભોજનની તૈયારી કરવા માટેનો રૂમ, છોકરા-છોકરીઓ માટે અલગ શૌચાલય તથા શીખવા માટેની સામગ્રી સહિત) યોગ્ય માળખાકીય સુવિધા ધરાવે છે?

શિક્ષકો: શું આરટીઈના 1:30-35નો પ્રમાણ દર (રેશિયો) અનુસરવા માટે શાળા પૂરતા શિક્ષકો ધરાવે છે? શું શિક્ષકોએ તાલીમ મેળવી છે?

સત્રના અંતે, તમામ સહભાગીઓ એસએમસીની ભૂમિકા તથા કાર્યો અંગેના તેમના વિચારો રજૂ કરવા માટે ચાર જૂથોમાં વિભાજિત થઈ ગયાં હતાં.

હિતધારકનો અભિપ્રાય

“મારું નામ સુનયના દેવી છે. હું સલેહપુર ગામમાં રહું છું. મારી ઉંમર 40 વર્ષ છે અને મારે ચાર બાળકો છે. મારા પતિ મજૂર હતા. હૃદય રોગનો હુમલો આવતાં તેમનું મૃત્યુ થયું હતું. મારા પતિના મૃત્યુ પછી મારા પરિવારે ઘણી આર્થિક મુસીબતો વેઠવી પડી. જેના કારણે મારે મારાં બાળકોને શાળાએથી ઊઠાવી લેવાં પડ્યાં. ત્યાર બાદ એઆઈપીએડી જાગૃતિ બેઠકમાં મેં ભાગ લીધો અને મને રાષ્ટ્રીય પારિવારિક લાભ યોજના વિશે તથા મને આ યોજનાનો લાભ મળી શકે છે તે વિશે જાણ થઈ. એઆઈપીએડીની ટીમની મદદથી મેં આરટીઈએસ કાઉન્ટર પર મારા દસ્તાવેજ જમા કરાવ્યા. 30 દિવસની અંદર જ મારા બેન્કના ખાતામાં (ફાળવણીનાં નાણાં પેટે) રૂ. 20,000ની રકમ જમા થઈ. હવે, મારાં બાળકોને ભણાવવા માટે અને તેમને ભોજન અને પાયાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે હું આ રકમનો ઉપયોગ કરું છું.” - રાષ્ટ્રીય પારિવારિક લાભ યોજના

“મારું નામ સવિતા દેવી છે. હું જુહુસિયા ગામમાં રહું છું. મારો પરિવાર ઘણો જ ગરીબ છે. સરકારી યોજનાઓ વિશે અમને કોઈ જાણકારી નહોતી. એક વખત મેં મારા ગામમાં એઆઈપીએડીની ટીમ દ્વારા યોજવામાં આવેલી સામુદાયિક બેઠકમાં ભાગ લીધો. ત્યાં મને જાણવા મળ્યું કે મને મુખ્ય મંત્રી કન્યા વિવાહ યોજનાનો લાભ મળી શકે તેમ છે. આ યોજના બીપીએલ પરિવરોની પરિણીત મહિલાઓ માટે તથા તેમને નાણાકીય સહાય મળી રહે તે માટે છે. આ યોજનાનો લાભ કેવી રીતે મળી શકે તે અંગે મેં એઆઈપીએડીની ટીમ પાસેથી પૂરી જાણકારી મેળવી. મારું બેન્ક ખાતું ખોલાવવામાં મને તેમણે મદદ કરી અને છ જ મહિનામાં યોજનાના 5,000 રૂપિયા મળ્યા.”

- મુખ્ય મંત્રી કન્યા વિવાહ યોજના

શ્રદ્ધાંજલિ

તૃપ્તિ શાહ (૧૯૬૧-૨૦૧૯)

નારી ચળવળ, પર્યાવરણના પ્રશ્નો તથા ન્યાય માટેની લડત માટે ઊઠનારો અવાજ કાયમ માટે શમી ગયો છે. શોષણ, અન્યાય અને હિંસાનો ભોગ બનનારાં પીડિતોની મદદ માટે હંમેશા તત્પર રહેનારાં, ફેફસાંના કેન્સર જેવી ગંભીર બિમારી સામે છેલ્લા શ્વાસ સુધી લડનારાં તૃપ્તિ શાહે (54 વર્ષ) 26મી મે, 2016ના રોજ આપણી વચ્ચેથી ચીર વિદાય લીધી હતી.

તાલીમબદ્ધ અર્થશાસ્ત્રી તૃપ્તિબહેને મહિલાઓના પ્રશ્નો તથા વિકાસ, પર્યાવરણ, કોમી સંઘર્ષ, જ્ઞાતિ, શ્રમકાર્ય અને માનવ અધિકારને લગતા મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં મહિલાઓની સમસ્યાઓના નિવારણ માટેની પ્રવૃત્તિઓને જીવનનું મુખ્ય કાર્ય બનાવ્યું હતું. તૃપ્તિબહેનના પિતા ઠાકોરભાઈ શાહ મજૂર સંગઠન (લેબર યુનિયન)ના જાણીતા નેતા હતા અને માતા સૂર્યકાન્તા શાહ જાહેર જીવનમાં સક્રિય હતાં. જેથી તેઓ ઘણી નાની વયે લોકોના અધિકારો માટેની ચળવળોમાં જોડાયાં હતાં. તૃપ્તિબહેન હંમેશા જણાવતાં હતાં કે, “ચળવળકર્તા બનવાની પ્રેરણા તેમને માતા-પિતા પાસેથી મળી હતી. તેમના જ શબ્દોમાં, ‘કોઈ પણ પ્રકારનો અન્યાય સહન ન કરવો’ આ જુસ્સો મને મારા પિતા પાસેથી વારસામાં મળ્યો હતો, જેમણે પત્રકાર તરીકેની કારકિર્દીનો ત્યાગ કરીને અન્યાય વિરૂદ્ધ લડત આદરવા માટે ગાંધીવાદી વિચારધારા અપનાવી હતી. તેઓ માર્ક્સવાદી-ટ્રોટ્સ્કવાદી તથા ટ્રેડ યુનિયનિસ્ટ બન્યા. મારા પિતા તથા સામ્યવાદી જૂથ (કમ્યુનિસ્ટ લિગ)ના અન્ય યુવાન કોમરેડ્ઝ સાથે હું 70ના દાયકામાં ગુજરાતમાં થયેલી મોટાભાગની ચળવળોની સાક્ષી રહી અને કેટલીક ચળવળોમાં મેં ભાગ પણ લીધો. મહિલાઓ માટેની ચળવળમાં મારી સામેલગીરીનાં મૂળ આ અનુભવોમાં જ રહ્યાં છે.”

તૃપ્તિબહેનને લોક ચળવળનો પ્રથમ અનુભવ 1973માં ફક્ત 11 વર્ષની વયે થયો. વડોદરામાં દૂધના ભાવમાં એક રૂપિયાનો વધારો થતાં તેની સામે વિરોધ નોંધાવવા માટે શરૂ થયેલી ભાવ-વધારા વિરોધી ચળવળમાં મોટેરાંઓ સાથે ભાગ લેવા બદલ તૃપ્તિબહેનને અન્ય પાંચ છોકરીઓ સાથે સ્ટેટ હોમ ઓફ ચિલ્ડ્રનમાં પાંચ દિવસ સુધી અટકમાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. તેના ટૂંક સમય બાદ જ તેમણે નવનિર્માણ આંદોલન અને કટોકટી-વિરોધી ચળવળમાં સક્રિય ભાગ લીધો. આમ, તૃપ્તિબહેન વિદ્યાર્થી કાળથી જ મહિલાઓની ચળવળ સાથે સંકળાયેલાં હતાં, જે તેમનું જીવનકાર્ય બન્યું. 18 વર્ષની વયે તૃપ્તિબહેન ફોર્થ ઇન્ટરનેશનલની ભારતીય પાંખ, ‘કમ્યુનિસ્ટ લિગ’ (સીએલ)માં સક્રિય થયાં હતાં. ફોર્થ ઇન્ટરનેશનલ, વિશ્વભરમાં સ્વાયત્ત મહિલાઓની ચળવળને ટેકો આપતી લિગ છે. કમ્યુનિસ્ટ લિગના અગ્રણી કાર્યકર્તા ડો. વિભૂતિ પટેલ સ્વાયત્ત મહિલાઓની ચળવળમાં તૃપ્તિબહેનનાં માર્ગદર્શક બની રહ્યાં. યુવાન વયનાં તૃપ્તિબહેનના માનસપટ પર તથા મહિલાઓના હક્કો માટેની તેમની કામગીરી પર જાણીતાં સમાજશાસ્ત્રી અને નારીવાદી ડો. નીરા દેસાઈનો પણ ઊંડો પ્રભાવ હતો. મથુરા બળાત્કાર કેસને ફરી ખોલવા માટેની રાષ્ટ્રવ્યાપી ચળવળને પગલે બળાત્કારને લગતી કાનૂની જોગવાઈઓમાં સુધારા માટેની માગ બળવત્તર બની, ત્યારે તૃપ્તિબહેન વડોદરામાં શરૂ થયેલી નારી શોષણ વિરોધી સમિતિમાં સામેલ થયાં હતાં. જાતિ (લિંગ) આધારિત હિંસા પ્રત્યે મહિલા રાજકીય આગેવાનોમાં પ્રવર્તતી ઉદાસીનતાથી વિચલિત થઈને તેમણે 1980માં મુંબઈ ખાતે યોજાયેલી સ્વાયત્ત મહિલાઓની ચળવળ (ઓટોનોમસ વિમેન્સ મૂવમેન્ટ)ની પ્રથમ સભામાં પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ લીધો. આ તમામ ગતિવિધિઓને પગલે તૃપ્તિબહેનને વડોદરામાં મહિલાઓના હક્કો માટે કશીક નવી શરૂઆત કરવાની જરૂરિયાત વર્તાઈ. તેમના મત અનુસાર વડોદરામાં મહિલાઓના હિતને સર્વોચ્ચ પ્રાધાન્ય આપે તેવું સ્વાયત્ત મહિલા સંગઠન રચવું જરૂરી હતું. ત્યાર પછી તૃપ્તિબહેને બાકીનું જીવન આવું સંગઠન ઊભું કરવા માટેના નિરંતર પ્રયત્નોમાં વીતાવ્યું. આખરે સમાન વિચારસરણી ધરાવતાં મિત્રો અને વર્ષોનો પ્રયત્ન ‘સહિયર (સ્ત્રી સંગઠન)’માં પરિણમ્યો. ‘સહિયર’ એ વડોદરાની

મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી દ્વારા 1984માં શરૂ કરવામાં આવેલી પહેલ હતી. મહિલાઓ દ્વારા અને મહિલાઓ માટે કાર્યરત આ સંગઠનનો ઉદ્દેશ્ય અસમાનતા, અન્યાય અને અત્યાચારથી મુક્ત સમાજનું સર્જન કરવાનો હતો. એવો સમાજ જ્યાં મહિલાઓને માનવી તરીકે સમાન દરજ્જો અને માન્યતા મળે. સાંપ્રદાયિક બળો અને રૂઢિચુસ્તતાને ફગાવી દઈને સમાનતા અને ભેદભાવરહિત સિદ્ધાન્તો ટૂંક સમયમાં જ સહિયરની તમામ નવતર પહેલનું કેન્દ્ર બની ગયા. ‘સહિયર (સ્ત્રી સંગઠન)’ એ વડોદરા સ્થિત નારીવાદી સંગઠન છે. તૃપ્તિબહેન તેના સ્થાપક સભ્યો પૈકીનાં એક હતાં. ‘સહિયર (સ્ત્રી સંગઠન)’ મહિલાઓના અધિકારો માટે કાર્ય કરે છે અને સમાજમાં મહિલાઓના પ્રશ્નો અંગે જાગૃતિ ફેલાવવા માટે પ્રયત્નશીલ છે. તૃપ્તિબહેન સંગઠન વતી શેરી નાટકો, કાર્ય શિબિરો (વર્કશોપ)નું આયોજન, તાલીમનું આયોજન, સહભાગિતાયુક્ત સંશોધન અને પ્રકાશન જેવાં જાગૃતિ કાર્યો સાથે સંકળાયેલાં હતાં. આ ઉપરાંત તેઓ કિશોરીઓને તથા સ્ત્રીઓને માર્ગદર્શન આપતાં હતાં અને તેમને કાનૂની સહાય પૂરી પાડતાં રહ્યાં. તૃપ્તિબહેનની કામગીરી ફક્ત મહિલાઓના પ્રશ્નો પૂરતી જ સીમિત નહોતી. મહિલાઓના મુદ્દાઓ ઉપરાંત તેમણે પર્યાવરણ, નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય, માનવ અધિકારો, સમાનતા સહિતની અન્ય સમસ્યાઓ ક્ષેત્રે કામગીરી કરી. તૃપ્તિબહેન વિદ્યાર્થી કાળથી જ વિવિધ સામાજિક/ સ્વૈચ્છિક સંગઠનો સાથે સંકળાયેલાં રહ્યાં. આ સંગઠનો થકી તેમણે ઘણાં સામુદાયિક કાર્યો અને સામાજિક જાગૃતિનાં કાર્યો હાથ ધર્યાં.

આવું જ એક સંગઠન પર્યાવરણ સુરક્ષા સમિતિ (પીએસએસ) છે. આ સંગઠન પર્યાવરણીય હક્કો અને પર્યાવરણીય જાગૃતિ ક્ષેત્રે કાર્યરત છે. સાથે જ, જમીન પચાવી પાડવા માટે અને ખાનગીકરણ માટે વિકાસના નામે પર્યાવરણને પહોંચાડવામાં આવતા નુકસાન અને આદિવાસીઓના સ્થળાંતરનો અભ્યાસ કરવામાં અને તે અંગે જાણકારી મેળવવામાં (પીએસએસ સાથે સંકળાયેલાં) તૃપ્તિબહેને તેમનાં સંશોધન અને વિશ્લેષણાત્મક કૌશલ્યોનો પરિચય આપ્યો. પર્યાવરણીય સમસ્યાઓને સમજવાનો તેમનો સમાવેશક અને સાકલ્યવાદી અભિગમ કાનૂની કાર્યવાહી માટે તૈયારી કરવામાં મદદરૂપ નીવડ્યો. આ ઉપરાંત તૃપ્તિબહેન પિપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પીયુસીએલ) તથા

રેડિકલ સોશ્યાલિસ્ટ સાથે પણ સંકળાયેલાં રહ્યાં. મહિલાઓના હક્કો પ્રત્યેની પોતાની નિપુણતા તથા સંવેદનશીલતાનો તૃપ્તિબહેને નર્મદા ડેમ બાંધવા સમયે થયેલા આંદોલન, મીઠી વીરડી ખાતે પરમાણુ-વિરોધી દેખાવો, ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક પ્રદૂષણ વિરૂદ્ધની લડત, ગુજરાતમાં 2002નો માનવ સંહાર, ઝૂંપડપટ્ટી તોડી પાડવાની સરકારની કામગીરી સામેની ઝૂંબેશમાં ઉપયોગ કર્યો હતો. સાથે જ સમયાંતરે ગુજરાતમાં સ્ટેચ્યૂ ઓફ યુનિટી પ્રોજેક્ટ, ગરૂડેશ્વર વિઅર (બંધ) પ્રોજેક્ટ તથા તાજેતરના વિશ્વામિત્રી રિવરફ્રન્ટ ડેવલપમેન્ટ પ્રોજેક્ટ વગેરે જેવા પ્રોજેક્ટ્સને કારણે પર્યાવરણના સંવર્ધન માટેના નિયમોનો છડેયોક થતો ભંગ, આજીવિકાના સર્જતા પ્રશ્નો અને પર્યાવરણને પહોંચતા નુકસાન અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરતા રહ્યા તેમ જ આ મુદ્દે દેખાવો યોજ્યા.

આ તમામ કાર્યોની સાથે જ મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ યુનિવર્સિટી (એમએસયુ) સાથેનું - સંશોધક તરીકે, શિક્ષક તરીકે તથા વિમેન્સ સ્ટડીઝ રિસર્ચ સેન્ટરના એકેડેમિક કો-ઓર્ડિનેટર (શૈક્ષણિક સહ-નિર્દેશક) તરીકે અને પછીથી કોમર્સ અને સોશ્યલ વર્કમાં ફેકલ્ટી તરીકે વિવિધ ભૂમિકાએ તેમનું જોડાણ યથાવત રહ્યું. પોતાની શૈક્ષણિક નિપુણતાને તૃપ્તિબહેને પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં ઊતારી જાણી હતી અને તેને સ્થાનિક સ્તરે નક્કર કામગીરીમાં રૂપાંતરિત કરતાં. ચાહે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે તાલીમ માટેની પરિચય પુસ્તિકા તૈયાર કરવાની હોય, કામગીરીની સમીક્ષા કરવાની હોય કે તાલીમ કાર્યક્રમો કે સામુદાયિક કાર્યક્રમો હાથ ધરવાના હોય, તૃપ્તિબહેન હંમેશા સુધારાત્મક કામગીરીની સાથે પોતાના શૈક્ષણિક કૌશલ્યનો પણ ઉપયોગ કરતાં. તૃપ્તિબહેને એમએસયુમાંથી 2000માં ઇકોનોમિક સ્ટેટસ ઓફ વિમેન ઇન અર્બન ઇન્ફોર્મલ સેક્ટર - અ સ્ટડી ઓફ બરોડા સિટી (શહેરી અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓનો આર્થિક દરજ્જો (સ્થિતિ) - વડોદરા શહેરનો અભ્યાસ) - એ સંશોધન વિષય હેઠળ પીએચડીની પદવી પ્રાપ્ત કરેલી.

સંગઠિત મહિલાઓની ચળવળ પ્રત્યેના અડગ વિશ્વાસ સાથે તેઓ સઘનપણે લેખનકાર્ય કરતાં. ‘ઉન્નતિ’ અને ‘સહિયર (સ્ત્રી સંગઠન)’ દ્વારા સંયુક્તપણે પ્રકાશિત કરવામાં આવેલી (2011) ચાર ભાગ ધરાવતી - નારી આંદોલનનો ઇતિહાસ - શીર્ષક હેઠળની પુસ્તક શ્રેણીમાં પણ તૃપ્તિબહેનનું

યોગદાન નોંધપાત્ર રહ્યું. જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં તૃપ્તિબહેન વિશ્વામિત્રી રિવરફ્રન્ડ ડેવલપમેન્ટ પ્રોજેક્ટ કેસમાં નિયમોના થયેલા ભંગ વિશે, તેમાંયે ખાસ કરીને નદીની જૈવિક વિવિધતા, પર્યાવરણને થતા નુકસાન, ગરીબોની આજીવિકા છિનવાઈ જવી વગેરે મુદ્દે ચિંતિત હતાં. છેલ્લા શ્વાસ સુધી પણ તેમને આ ચિંતા કોરી ખાતી હતી કે, “બહેનોના અધિકારની વાત લોકો નથી સાંભળતા..., નદી, પર્યાવરણની વાત લોકો સમજે તો સાડું.” તૃપ્તિબહેનના સાથી કોમરેડ, ચળવળકર્તા, મિત્ર અને સાથી રોહિત પ્રજાપતિ તથા તૃપ્તિબહેનના પુત્ર માનવ હંમેશા તૃપ્તિબહેનના તમામ પ્રયત્નોમાં તથા કામગીરીઓમાં તેમની પડખે રહ્યા. મહિલાઓના અધિકાર સહિત પર્યાવરણ અને માનવ અધિકારો માટે સંવેદનશીલ અભિગમ સાથેની નક્કર કામગીરી કરનારાં તૃપ્તિબહેન લોકોના માનસપટ પર અમીટ છાપ છોડી ગયાં છે. ‘ઉન્નતિ- વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન’ ભાવભાની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પે છે.

પૃષ્ઠ ૨૭નું શેષ

(૯) નરેગા

(૧) રાજ્ય સરકારોએ વાસ્તવવાદી અંદાજ પત્ર (બજેટ) રજૂ કરવું જોઈએ. સક્ષમ સમિતિએ તે અંદાજ પત્ર અંગે વ્યવહારિક દ્રષ્ટિથી વિચારણા હાથ ધરવી જોઈએ. આ પ્રક્રિયાને પગલે રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્ર સરકાર વચ્ચે યોજના હેઠળ ભંડોળ પૂરું પાડવા અંગે બિનજરૂરી વિવાદ થતો ટળશે. (૨) ભારત સરકારને આ યોજના હેઠળ રાજ્ય સરકારોને સમયસર ધોરણે પૂરતું ભંડોળ પૂરું પાડવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે, જેથી કામદારોને સમયસર તેમનું વળતર મળી રહે. બેદરજનક બાબત છે કે ૨૦૧૫-૧૬નાં પડતર વેતન બિલ આ પિટિશન પડતર હતી તે દરમિયાન આપવામાં આવ્યાં હતાં. ભારત સરકારે આ અંગે પગલાં ભરવાં જોઈએ. (૩) ભારત સરકારે, ‘નરેગા અધિનિયમ’ની અનુસૂચિ-૨ના પરિશિષ્ટ-૨૮માં સૂચવ્યા પ્રમાણે તથા વળતર માટેની માર્ગદર્શિકામાં નિર્દિષ્ટ હોય તે પ્રમાણે જેમનાં વેતનો ચૂકવવામાં ૧૫ દિવસ કરતાં વધુ સમય લાગ્યો હોય તેવા કામદારોને ચૂકવણીમાં વિલંબ બદલનું વળતર ચૂકવવામાં આવે તે સુનિશ્ચિત કરવાનું રહેશે. (૪) રાજ્ય સરકારો અને ભારત સરકારને એવો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે જરૂરિયાતમંદ વ્યક્તિઓ આગળ આવીને યોજનાનો લાભ લે તે માટે તેમને પ્રોત્સાહન મળી રહે તેવા પ્રયત્નો કરવા. સફળતાનો દર ૫૦ ટકા કરતાં પણ નીચો છે તે કંઈ ગર્વ લેવા જેવી બાબત નથી. (૫) કેન્દ્ર સરકારે ‘નરેગા અધિનિયમ’ની કલમ ૧૦ હેઠળ કેન્દ્રીય રોજગાર બાંધકામ કાઉન્સિલ (સેન્ટ્રલ એમ્પ્લોયમેન્ટ ગેરન્ટી કાઉન્સિલ) તાકીદે રચવામાં આવે તે સુનિશ્ચિત કરવું. કોઈ પણ સંજોગોમાં, આજથી લઈને વધુમાં વધુ ૬૦ દિવસની અંદર ‘સેન્ટ્રલ એમ્પ્લોયમેન્ટ ગેરન્ટી કાઉન્સિલ’ની રચના થઈ જવી જોઈએ. (૬) ભારત સરકારને એવી સૂચના આપવામાં આવી છે કે રાજ્ય સરકારોને આજથી લઈને ૪૫ દિવસની અંદરના સમયગાળામાં કલમ ૧૨ હેઠળ રાજ્ય રોજગાર બાંધકામ કાઉન્સિલ (સ્ટેટ એમ્પ્લોયમેન્ટ ગેરન્ટી કાઉન્સિલ) પ્રસ્થાપિત કરવા માટે વિનંતી કરવી. જો કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારો દેખરેખ કરતાં અને સમીક્ષા કરતાં આ સત્તા તંત્રોને તાકીદે પ્રસ્થાપિત નહીં કરે, તો તે વિના ‘નરેગા અધિનિયમ’નો અસરકારક અમલ શક્ય નથી. (૭) ‘નરેગા અધિનિયમ’ એ સામાજિક કલ્યાણ અને સામાજિક ન્યાયને લગતો કાયદો છે, ત્યારે તમામ સંબંધિત વિભાગો વિશ્વાસપૂર્વક તેની જોગવાઈઓનો અમલ કરે તે કેન્દ્ર સરકારે સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ.

વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫. ફોન: ૦૭૯-૨૬૭૪૬૧૪૫, ૨૬૭૩૩૨૯૬

ફેક્સ: ૦૭૯-૨૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: sie@unnati.org વેબસાઈટ: www.unnati.org

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: ૬૫૦, રાધાકૃષ્ણપુરમ, લહેરિયા રિસોર્ટની નજીક, ચોપાસની-પાલ બાય-પાસ લિંક રોડ, જોધપુર-૩૪૨૦૦૮, રાજસ્થાન.

ફોન: ૦૨૯૧-૩૨૦૪૬૧૮ ઈ-મેલ: jodhpur_unnati@unnati.org

આ બુલેટિનનાં લેખોમાં મંતવ્યો લેખકોના વ્યક્તિગત છે.

દીપા સોનપાલ, ઈ-મેલ: sie@unnati.org, publication@unnati.org

ડિઝાઈન : રમેશ પટેલ, ‘ઉન્નતિ’

મુદ્રણ: બંસીધર ઓફસેટ, અમદાવાદ.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે ‘વિચાર’માં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.